

Arbejdsklausul

Værktøj til at supplere arbejdsklausul med sikkerhedsmæssige krav

April 2016

Indhold

3	Baggrund
4	Arbejdsklausul
9	Vejledning til bygherre – Før arbejdsklausulen tages i anvendelse
12	Arbejdssprog
14	Arbejdsmiljøansvarlig
16	Brug af underentreprenører
18	Opstartsmøder
22	Koordinerende sikkerhedsmøder
24	Sikkerhedsrunderinger
26	Yderligere dokumentation
36	Incitamenter
38	Vejledning til bygherre – Opfølgning på krav efterlevelse
40	Skabeloner

"Konkurrencestyrelsen har set beta-versionen af værktøjet igennem og finder, at materialet og de anførte forslag til krav er i overensstemmelse med udbudsreglerne, såfremt kravene ved det enkelte udbud tilpasses i henhold til proportionalitetsprincippet, sådan som det er forklaret i værktøjet (s. 10).

Konkrete afgørelser træffes af Klagenævnet for Udbud".

Baggrund

Anlægsarbejder og mange byggeopgaver udføres for offentlige bygherrer. Dette har skabt fokus på, om det offentlige medvirker til social dumping.

For at modvirke dette indskrives langt de fleste offentlige bygherrer – påkrævet eller frivilligt – arbejdsklausuler i udbud og kontrakter for bygge- og anlægsarbejder. Bygherrerne henviser typisk til ILO-konvention nr. 94, og de fleste offentlige bygherrer fokuserer ved brugen af arbejdsklausuler på, at udenlandsk arbejdskraft sikres ordentlige lønforhold.

Udover at sikre ordentlige lønforhold for alle beskæftigede ved bygge- og anlægsarbejderne, er der imidlertid også behov for at sikre øvrige arbejdsvilkår, herunder de sikkerhedsmæssige vilkår, som de beskæftigede arbejder under. En bredere anvendelse af arbejdsklausulen ved at beskrive ordentlige sikkerhedsmæssige forhold kan skabe en win-win-situation:

- Risikoen for arbejdsulykker blandt såvel den udenlandske arbejdskraft som deres danske kollegaer vil mindskes.
- Unfair konkurrence skabt mellem entreprenører, der henholdsvis overholder og ikke overholder dansk arbejdsmiljølovgivning og gældende sikkerhedsregler, modvirkes.
- Og endelig vil bygherrerne foregribe negativ presseomtale og forsinkelser af arbejdet grundet Arbejdstilsynets og/eller de faglige organisationers indgriben ved sikkerhedsmæssige brud på reglerne.

Relevansen af en indsats er åbenlys. Bygge- og anlægsbranchen hører til blandt de farligste erhverv i Danmark. Relateret til antallet af beskæftigede viser ulykkesstatistikker fra Arbejdstilsynet, at branchen er i top 5 for flest arbejdsulykker, og i modsætning til mange andre brancher har frekvensen af arbejdsulykker ikke været faldende de sidste 30 år¹.

Den udenlandske arbejdskrafts ulykkesrisiko er særlig høj. Hveranden dødsulykke i byggeriet i 2012 ramte en udenlandsk bygningsarbejder. Tal fra Arbejdstilsynet viser endvidere generelt en overhyppighed af arbejdsulykker for ikke danske statsborgere på gennemsnitligt 36 % over årene 2009-2011².

En dansk undersøgelse fra 2012³ omhandlende østeuropæisk arbejdskraft peger på følgende grundlæggende årsager til den øgede ulykkesrisiko: Den udenlandske arbejdskrafts jobsituation, hvor den udenlandske arbejdskraft tilbydes andre opgaver og arbejdsvilkår end dansk arbejdskraft og de beskæftigedes arbejds-/sikkerhedskultur. Samlet udmønter dette sig i: Arbejde i højt tempo, risikobetonede arbejdsopgaver, stor arbejdsvillighed/lange arbejdsdage, stræben efter at tilfredsstille arbejdsgiveren, manglende viden om sikkerhedsforhold knyttet til jobbet, en anderledes sikkerhedsopfattelse og sprogsværligheder.

Offentlige bygherrer kan være med til at anspore kontraherende entreprenører til at sikre arbejdsvilkårene, så udførelsen af bygge- og anlægsarbejdet kan foregå sikkerhedsmæssigt forsvarligt.

Nærværende materiale udgør et værktøj til offentlige bygherrer, som gør det muligt at opstille sikkerhedskrav, som kan supplere bygherrens nuværende arbejdsklausul. Værktøjet er udarbejdet til anvendelse ved bygge- og anlægsarbejder, hvor EU-retten finder anvendelse, og hvor bygherren forventer, at der i byggefasen vil være mindst to virksomheder, der tilsammen beskæftiger flere end 10 personer på samme tid på byggepladsen (benævnes "store byggepladser"). Værktøjet kan dog også anvendes af private bygherrer samt ved offentlige kontrakter, der ikke vurderes at ville falde ind under EU-retten. Her vil kravene generelt kunne skærpes.

Værktøjet – de specifikt formulerede sikkerhedskrav til indsættelse i arbejdsklausulen (side 4-7) og vejledningen til bygherrerne (side 10-39) – kan bygherrerne frit tage i brug og dermed opnå benefit af.

Allerførst skal bygherren tage stilling til ligebehandling og proportionalitet i forhold til den udbudte opgave, samt de ressourcer og virkemidler bygherren vil sætte ind på at håndhæve kravet efterlevelsen. Skal nogle af de foreslåede sikkerhedsmæssige krav gøres mere eller mindre restriktive eller helt udelades? Bygherren skal altid sørge for, at de sikkerhedsmæssige krav tilpasses det aktuelle udbud. Bygherren kan her støtte sig til vejledningen.

1 Nielsen K.J. et al. Ulykker og sikkerhedspraksis i Bygge- og Anlægsbranchen. Dec. 2012.

2 Anmeldte arbejdsulykker 2006-11. Arbejdstilsynets årsopgørelse 2011.

3 Petersen M.V., Pedersen E.F., Baarts C. Minimering af ulykkesrisici for migrantarbejdere beskæftiget i byggebranchen og primær landbrug. Dec. 2012.

Arbejds klausul

Entreprenøren skal sikre de ansatte, som entreprenøren og eventuelle underentreprenører beskæftiger ved den udbudte opgave, løn (herunder særlige ydelser), arbejdstid og andre arbejdsvilkår, der ikke er mindre gunstige end dem, der gælder for arbejde af samme art i henhold til en kollektiv overenskomst indgået af de inden for det pågældende faglige område mest repræsentative arbejdsmarkedsparter i Danmark, og som gælder på hele det danske område. *[Bygherren erstatter dette afsnit med sin nuværende arbejds klausul].*

SIKKERHEDSMÆSSIGE KRAV

Entreprenøren og dennes underentreprenører skal sikre, at arbejdsmiljølovgivningen overholdes under udførelsen af den udbudte opgave og skal medvirke til, at bygherren kan overholde sine arbejdsmiljømæssige forpligtelser som bygherre. Eventuelle sikkerhedsmæssige vilkår nævnt i voldgiftskendelser eller i gældende kollektiv overenskomst, indgået af de inden for det pågældende faglige område mest repræsentative arbejdsmarkedsparter i Danmark, og som gælder på hele det danske område, skal tilsvarende overholdes.

Alle nedenstående sikkerhedsmæssige krav skal overholdes af såvel den kontraherende entreprenør (i det efterfølgende "Entreprenøren") som alle entreprenørens eventuelle underentreprenører i kæden, og uanset om entreprenør/underentreprenør har ansatte beskæftiget. Det påhviler entreprenøren at sikre samt på forlangende dokumentere, at entreprenøren og dennes eventuelle underentreprenører i kæden efterlever kravene. Entreprenøren kan gøres ansvarlig for udgifter og/eller forsinkelser, der påføres bygherren som følge af, at entreprenøren eller dennes underentreprenører i kæden ikke overholder de sikkerhedsmæssige forpligtelser anført i arbejds klausulen.

Bygherren vil for sin part medvirke til, at entreprenørerne kan udføre bygge- og anlægsarbejdet sikkerheds- og sundhedsmæssigt fuldt forsvarligt, og bl.a. gennem sin koordine-

ring medvirke til at optimere samarbejdet. Det er bygherrens intension at skabe et velfungerende samarbejde på tværs af alle aktørerne, idet det er en af forudsætningerne for, at der kan skabes en positiv dialog og synergi omkring opnåelse af et godt arbejdsmiljø.

Der lægges vægt på, at de deltagende entreprenører og underentreprenører besidder samarbejds kompetencer, herunder erfaringer med at indgå i dialog om løsning af sikkerhedsmæssige udfordringer og løsning af eventuelle konflikter på tværs af organisationen.

ARBEJDS SPROG

Arbejdssproget på byggepladsen er xx *[bygherren erstatter xx med det/de aktuelle arbejdssprog]*. For at sikre effektiv reaktion i eventuelle nødsituationer og korrekt forståelse af sikkerhedskommunikation skal entreprenøren og dennes underentreprenører hver især have mindst én sprogkyndig på byggepladsen. Sprogkyndige skal minimum på B2 niveau på CEFR-skalaen kunne videreformidle tekniske og sikkerhedsmæssige termer og kunne tale og læse arbejds sproget samt tale og skrive det/de sprog, som vedkommende (under)entreprenørs beskæftigede på byggepladsen taler og læser.

Entreprenøren skal sikre, at entreprenøren og dennes underentreprenører har deres sprogkyndige tilstede på byggepladsen, så de uden unødige forsinkelser kan bistå sprogligt, når som helst entreprenøren eller underentreprenøren har beskæftigede på pladsen, der ikke behersker arbejds sproget.

[Bygherren skal sikre proportionalitet og kan anvende vejledningen til at gøre kravet mindre eller mere restriktivt].

ARBEJDS MILJØANSVARLIG

For at sikre kommunikation omkring sikkerheden skal entreprenøren og enhver underentreprenør til stadighed have en arbejdsmiljøansvarlig person i virksomheden, som har bemyndigelse til at træffe beslutninger på sikkerhedsspørgs-

mål. For at lette en løbende direkte kontakt og dialog om sikkerhedsmæssige forhold på byggepladsen, opfordrer bygherren til, at den arbejdsmiljøansvarlige, også hvor der er beskæftiget under 5 personer på pladsen, er en person, som er fuldtidsbeskæftiget på byggepladsen.

Enhver entreprenør og underentreprenør med 5 eller flere beskæftigede på pladsen i en periode på mindst 14 dage skal som lovkrævet etablere en arbejdsmiljøorganisation på byggepladsen. Arbejdslederen i arbejdsmiljøgruppen skal kunne handle på entreprenørens vegne i sikkerhedsmæssige spørgsmål. Med mindre andet aftales, er det en arbejdsleder fra en arbejdsmiljøgruppe på pladsen, som er entreprenørens arbejdsmiljøansvarlige.

Arbejdsmiljøgruppens medlemmer skal have den obligatoriske arbejdsmiljøuddannelse. Dette dokumenteres ved aflevering af kopi af kursusbevis til bygherrens arbejdsmiljøkoordinator ved førstkommende koordinerende sikkerhedsmøde. Alternativt dokumenteres det på mødet, at tilmelding til den obligatoriske arbejdsmiljøuddannelse har fundet sted. *[Bygherren skal sikre proportionalitet og kan anvende vejledningen til at gøre kravet mindre eller mere restriktivt].*

BRUG AF UNDERENTREPRENØRER

Entreprenørens orientering om brug af underentreprenører (herunder enkeltmandsvirksomheder) skal ske skriftligt til bygherren minimum x uge(r) *[bygherren erstatter x med den valgte frist]* før en underentreprenør ønskes beskæftiget på byggepladsen. Orienteringen skal omfatte følgende data om underentreprenøren: Virksomhedsnavn, CVR-nummer/registreringsnummer i hjemlandet, arbejdets art, forventet arbejdsperiode og forventet antal beskæftigede på byggepladsen samt kontaktdata på underentreprenørens juridiske repræsentant, arbejdsmiljøansvarlige og sprogkyndige.

Tilsvarende entreprenøren skal underentreprenørens kapacitet og kvalifikationer til at løse opgaver omfattet af en underentreprenørkontrakt dokumenteres, når der er tale

om opgaver, som i henhold til danske regler fordrer særlig uddannelse eller bestået prøve, før arbejdet må udføres. Dokumentation kan bl.a. være i form af danske beviser eller arbejdstilsynets anerkendelse af udenlandske erhvervs-mæssige kvalifikationer.

Bygherren har valgt at gøre brug af den frivillige udelukkelsesgrund vedrørende overtrædelse af miljø, sociale og arbejdsretslige forpligtelser (§137 stk.1 nr. 1 i udbudsloven) og vil dermed afvise en underentreprenør, såfremt bygherren er bekendt med, at denne inden for de seneste 2 år har begået overtrædelser af en vis væsentlighed af arbejdsmiljøloven, og underentreprenøren ikke kan dokumentere at have forebygget tilsvarende overtrædelser.

[Bygherren skal sikre proportionalitet og kan anvende vejledningen til at gøre kravet mindre eller mere restriktivt].

OPSTARTSMØDE

Inden arbejdet på byggepladsen sættes i gang, holder bygherren et opstartsmøde med de entreprenører, bygherren har indgået aftale med om beskæftigelse på byggepladsen. Entreprenøren er ansvarlig for at følgende deltager i opstartsmødet: Entreprenøren eller en repræsentant for denne, entreprenørens arbejdsmiljøansvarlige og medlemmerne af arbejdsmiljøorganisationen på byggepladsen eller repræsentanter for de ansatte, hvor der ikke er lovkrav om arbejdsmiljøorganisation. Entreprenøren er ansvarlig for, at dennes underentreprenører deltager i opstartsmødet med tilsvarende personkreds, samt at ejere fra eventuelle enkeltmandsvirksomheder deltager.

Opstartsmøder holdes løbende og vil foregå på xx *[bygherren erstatter xx med aktuelle arbejdssprog]*. På møderne vil bygherren og/eller bygherrens arbejdsmiljøkoordinator bl.a. gennemgå alle sikkerhedskrav formuleret i arbejdsklausulen samt redegøre for bygherrens arbejdsmiljøpolitik *[bygherren sletter omtalen af arbejdsmiljøpolitik, såfremt en sådan ikke er gældende]*.

[Bygherren skal sikre proportionalitet og kan anvende vejledningen til at gøre kravet mere restriktivt].

KOORDINERENDE SIKKERHEDSMØDER

Entreprenøren er ansvarlig for, at entreprenøren eller en repræsentant for denne samt de på byggepladsen beskæftigede medlemmer af arbejdsmiljøorganisationen og den arbejdsmiljøansvarlige deltager i alle bygherrens koordinerende sikkerhedsmøder, der afholdes minimum hver 14. dag. Entreprenøren er ansvarlig for, at dennes underentreprenører deltager i koordinerende sikkerhedsmøder med tilsvarende personkreds. Fra eventuelle enkeltmandsvirksomheder deltager ejeren. Deltagerne skal, evt. ved deres sprogkyndiges mellemkomst, kunne forstå og ytre sig på møderne. I referaterne fra møderne, der også tilgår bygherren, anføres deltagernes navne og de firmaer, de er beskæftiget hos.

Bygherren kan i løbet af byggefasen aftale alternative modeller for møderne inden for lovgivningens rammer, f.eks. hvis kredsen af mødedeltagere skønnes at blive for stor.

Entreprenøren er ansvarlig for, at entreprenøren og dennes underentreprenører formidler referater fra koordinerende sikkerhedsmøder til egne beskæftigede på byggepladsen. Formidlingen skal til alle beskæftigede ske på et sprog, som de(n) beskæftigede kan forstå.

[Bygherren skal sikre proportionalitet og kan anvende vejledningen til at gøre kravet mere restriktivt].

SIKKERHEDSRUNDERING

Bygherrens arbejdsmiljøkoordinator vil gennemføre sikkerhedsrunderinger hver x. uge *[bygherren indsætter den valgte frekvens, minimum hver 14. dag]*. Entreprenøren skal deltage i alle sikkerhedsrunderinger og er ansvarlig for, at dennes underentreprenører på skift deltager i sikkerhedsrunderingerne. Sikkerhedsrunderingerne forventes gennemført efter mønsterarbejdspladsmetoden. Entreprenøren skal påregne at deltage i alle runderinger med sin arbejdsmiljøansvarlige og én arbejdsmiljørepræsentant beskæftiget på

byggepladsen. Hver enkelt underentreprenør, uanset placering i kæden, skal påregne deltagelse i sikkerhedsrundering x gange hver x måned *[bygherren erstatter x med den valgte frekvens]* med én arbejdsmiljørepræsentant beskæftiget på pladsen. Hvor der ikke er lovkrav om arbejdsmiljørepræsentant, deltager i stedet en anden repræsentant for medarbejderne. Hvor der er tale om enkeltmandsvirksomheder, deltager ejeren af enkeltmandsvirksomheden.

De konkrete deltagere, runderingsområde og eventuelt tema aftales på det forudgående koordinerende sikkerhedsmøde og under hensynstagen til at opnå optimal læring for de deltagende. Deltagernes navne og de firmaer, de er beskæftiget hos, registreres på runderingsskemaet, som tilgår bygherren efter runderingen. Entreprenøren er ansvarlig for, at entreprenøren og dennes underentreprenører formidler resultater og beslutninger fra sikkerhedsrunderinger til egne beskæftigede på byggepladsen. Formidlingen skal til alle beskæftigede ske på et sprog, som de(n) beskæftigede kan forstå.

[Bygherren skal sikre proportionalitet og kan anvende vejledningen til at gøre kravet mere restriktivt].

YDERLIGERE DOKUMENTATION

Som uddybet og præciseret i udbudsmaterialets arbejdsbeskrivelser/plan for sikkerhed og sundhed skal entreprenøren på bygherrens forlangende kunne dokumentere, at entreprenøren og dennes underentreprenører sørger for:

- Formidling af referater fra koordinerende sikkerhedsmøder og resultater fra sikkerhedsrunderinger til egne beskæftigede på byggepladsen;
- Instruktion af egne beskæftigede på byggepladsen i forhold til indholdet i Plan for Sikkerhed og Sundhed (PSS) og efterlevelse af aftaler vedrørende fællesområder;

- Instruktion af egne beskæftigede på byggepladsen i arbejdets udførelse samt skriftlige arbejdspladsspecifikke APVer og skriftlige risikovurderinger;

Ovennævnte formidling og instruktion skal foregå, så beskæftigede uanset sproglige kompetencer kan læse/forstå budskaberne.

- Registrering og analyse af nærved-ulykker og eventuelle arbejdsulykker samt tiltag der hindrer gentagelse;
- Valg af arbejdsmetoder og udstyr, der bedst muligt reducerer ulykkesrisici og begrænser belastningen af de beskæftigede på byggepladsen – herunder den manuelle belastning;
- Eftersyn af redskaber og maskiner samt sikkerhedsdatablade og arbejdspladsbrugsanvisninger;
- Sikring af beviser/certifikater/arbejdstilsynets anerkendelse af erhvervsmæssige kompetencer for egne beskæftigede på byggepladsen.

[Bygherren skal sikre proportionalitet og kan gøre kravet mindre restriktivt ved at afstå fra at kunne rekvirere dokumentation for ét eller flere af punkterne. Punktet/punkterne slettes i så fald]

INCITAMENTER

Ved eksemplarisk håndtering af arbejdsmiljøspørgsmål vil bygherren eller bygherrens arbejdsmiljøkoordinator uddele bonus til entreprenøren, dennes underentreprenører og/eller beskæftigede hos entreprenør eller underentreprenør. *[Bygherren beskriver specifikt hvordan, f.eks. inspireret af vejledningens foreslåede bonusordning].*

Bygherren vil bidrage til, at eventuelle konflikter løses gennem dialog og på lavest mulige konfliktniveau. Målet er at få løst eller reduceret konflikter, bl.a. så nedennævnte økonomiske sanktioner kan afværges, får et mindre omfang og medfører færre negative konsekvenser.

Ved overtrædelse af sikkerhedsmæssige krav formuleret i arbejdsklausulen kan bygherren eller bygherrens arbejdsmiljøkoordinator indstille arbejdet, bortvise beskæftigede hos entreprenøren og/eller eventuelle underentreprenører, eller bortvise entreprenøren og/eller eventuelle underentreprenører i kæden. Gentagne overtrædelser af de sikkerhedsmæssige krav i klausulen kan udgøre en misligholdelse, der berettiger bygherren til at ophæve kontrakten.

Derudover kan entreprenøren efter varsel ifalde bod for egne og eventuelle underentreprenører i kædens forseelser. Dagboden udgør xx kr. *[bygherren erstatter xx med aktuelle beløb]* pr. overtrædelse. Såfremt overtrædelsen ikke rettes op inden xx dage *[bygherren erstatter xx med antal dage]* efter, at forholdet påtales af bygherren eller dennes arbejdsmiljøkoordinator, kan dagboden øges med xx kr. pr. xx *[bygherren erstatter xx med beløb og indsætter interval]*, indtil overtrædelsen er bragt til ophør. Ved gentagne overtrædelse af samme påtalte forhold stiger dagboden til xx kr. *[bygherren erstatter xx med aktuelle beløb]* pr. overtrædelse. Beløbet kan modregnes i entreprenørens vederlag.

Ved manglende eller mangelfulde lovkrævede sikkerhedsforanstaltninger, samt hvis anvisninger fra bygherrens arbejdsmiljøkoordinator vedrørende oprydning eller renhold ikke er fulgt, forbeholder bygherren sig ret til, efter en varslet frist, at få forholdene udbedret på entreprenørens regning.

Vejledning til byggherre

Før arbejdsklausulen tages i anvendelse

Arbejdsklausulen skal altid udformes under hensyn til ligebehandling og proportionalitet.

Klausulen må f.eks. ikke diskriminere udenlandske entreprenører. Dette er der taget hensyn til med de foreslåede formuleringer i værktøjet. Kravet om tilstedeværelse af en sprogkyndig er formuleret af hensyn til, at arbejdet skal kunne foregå sundheds- og sikkerhedsmæssigt forsvarligt. Erfaringer fra byggepladserne peger på, at sprogvanskeligheder er en udfordring for beredskab og kommunikation om sikkerhedsregler. Der er ikke tale om, at sprogkravet konkurrencemæssigt skal stille udenlandske entreprenører og arbejdstagere ringere end danske entreprenører og arbejdstagere, hvorfor kravet også er gjort så lidt byrdefuldt som muligt, branchens farlige karakter taget i betragtning. En nødsituation skal kunne håndteres (advarsel om fare, alarmering af myndigheder, rekvirering af ambulance etc.) og kommunikation om, hvordan farlige situationer og arbejdsulykker forebygges, skal kunne finde sted. Forekommer kravet ikke at kunne sikre dette, må bygherre skærpe kravet, således at f.eks. antallet/nærheden af sprogkyndige på byggepladsen øges.

Klausulen skal være proportional med opgavens omfang, dvs. bygherren må ikke fastsætte et krav, der er mere byrdefuldt for en entreprenør, hvis et mindre byrdefuldt krav kan opfylde det (saglige) formål, som bygherren forfølger. Kravene må endvidere ikke tidsmæssigt strække sig ud over kontraktens løbetid. Det er der taget hensyn til, da kravene afspejler det saglige formål at forebygge arbejdsulykker, og da de tidsmæssigt ikke strækker sig ud over byggeperioden og geografisk afgrænser sig til byggepladsen.

Hvorvidt mindre byrdefulde krav kan være tilstrækkelige, skal bygherren overveje ved hvert enkelt udbud. Kravene på s 4-7 er udarbejdet til anvendelse ved bygge- og anlægsprojekter, hvor bygherren forventer, at der i byggefasen vil være mindst to virksomheder, der tilsammen beskæftiger flere end 10 personer på samme tid på pladsen (benævnes "store byg-

gepladser"). Simple byggeopgaver, hvor der ikke forventes flere samtidige entreprenører/underentreprenører på byggepladsen, eller hvor alle beskæftigede forventes at beherske byggepladsens arbejdssprog, eller hvor der ikke vil foregå særlig farligt arbejde (jf. Arbejdstilsynets Bek. nr. 117, Bilag 1) etc., vil reducere lovkrav og berettige mindre restriktive krav. Store projekter med mange beskæftigede på byggepladsen kan gøre mere restriktive krav proportionelle, f.eks. krav om adgangskort til byggepladsen erhvervet gennem obligatorisk deltagelse i en sikkerhedsintroduktion, som bygherren forestår.

Derudover skal bygherren gøre sig klart, at samtlige sikkerhedsmæssige krav skal håndhæves. Er der et sikkerhedsmæssigt krav i arbejdsklausulen, som bygherren ikke prioriterer at håndhæve, skal det udelades af klausulen. Dette er væsentligt, for at seriøse entreprenører ikke underbydes af useriøse entreprenører, som erfarer, at deres mangler i sikkerhedsspørgsmål ikke får konsekvenser.

Sideløbende med at bygherren tager stilling til hvilke supplerende sikkerhedsmæssige krav, arbejdsklausulen skal rumme, udarbejder bygherren en tilsyns kontrolplan, som bygherren anvender til opfølgningen af, at entreprenøren efterlever de sikkerhedsmæssige krav i arbejdsklausulen. Et eksempel og en skabelon til tilsyns kontrolplan, findes sidst i værktøjet under fanebladene "Opfølgning" og "Skabeloner".

De sikkerhedsmæssige krav er gjort gældende for såvel entreprenør som eventuelle underentreprenører. Ved at indskrive kædeansvar er ansvaret for overholdelse af kravene lagt hos den entreprenør, som bygherren indgår kontrakt med. Dette kan udgøre et incitament til, at entreprenøren anvender seriøse underentreprenører og anbefales af hensyn til sikkerheden på de offentlige bygherrens byggepladser. Der er imidlertid ikke under den nuværende lovgivning pligt til at pålægge entreprenøren kædeansvar for overholdelse af krav om arbejdsmiljø og sikkerhed. Bygherren kan

således fravælge og slette kravet om kædeansvar, såfremt bygherren foretrækker selv at håndhæve kravene blandt eventuelle underentreprenører.

Endelig skal bygherren sikre sig, at arbejdsklausulen ikke konflikter med bygherrens eventuelle arbejdsmiljøpolitik eller andet steds formulerede arbejdsmiljøkrav til entreprenøren. Hvis bygherren har en gældende arbejdsmiljøpolitik, der er mere restriktiv end de sikkerhedsmæssige krav i arbejdsklausulen, må bygherren vurdere, om de mere restriktive krav skal indsættes i klausulen i stedet for de anførte (dog stadig under hensynstagen til ligebehandlingsprincippet og proportionalitet). Er bygherrens gældende arbejdsmiljøpolitik mindre restriktiv end kravene i klausulen, kan bygherren 1) henvise i arbejdsmiljøpolitikken til, at arbejdsklausulen skal iagttages og har forrang eller 2) fjerne det sikkerhedsmæssige krav fra arbejdsklausulen, så der er overensstemmelse mellem kravene i politikken og klausulen.

I den efterfølgende vejledning redegøres der for de enkelte sikkerhedsmæssige krav. Bl.a. anføres de skønnede ressourceforbrug for bygherren til at kontrollere kravefterlevelse og for entreprenøren til at efterleve krav. Her er der tale om det relative forbrug, der skønnes nødvendigt ud over, hvad overholdelse af eventuel lovgivning almindeligvis kræver. Krav, der svarer til, hvad der er lovkrævet af henholdsvis bygherre og entreprenør, og således ikke skønnes at lægge beslag på yderligere ressourcer, er vist med grå grafer. Hvor der skønnes behov for få ressourcer ud over, hvad overholdelse af lovgivningen almindeligvis kræver, er graferne

grønne, flere ressourcer er vist med gule grafer og mange ressourcer er vist med røde grafer.

Vejledningen har som mål at understøtte bygherren i valget af, om den eksisterende arbejdsklausul skal suppleres med samtlige foreslåede krav eller om nogle krav skal gøres mere eller mindre restriktive eller helt udelades.

Når bygherren har taget endelig stilling til de sikkerhedsmæssige krav, som den eksisterende arbejdsklausul skal suppleres med, uddybes og præciseres kravene om nødvendigt i udbuddets arbejdsbeskrivelse/plan for sikkerhed og sundhed (PSS). Det fremgår af vejledningen, hvilke krav der som minimum bør uddybes og præciseres, samt hvordan de kan formuleres.

Bygherrer, som vælger at gøre brug af udbudslovens frivillig udelukkelsesgrund om miljø, sociale og arbejdsretslige forpligtelser, vil skulle afvise ansøgning eller tilbud fra en entreprenør, som inden for de seneste 2 år (eller en valgt kortere periode) har begået overtrædelser af en vis væsentlighed af arbejdsmiljøloven.

Udover kravene til entreprenøren og dennes underentreprenører vil også den projekterende/rådgivende have væsentlig indflydelse på, at arbejdet kan udføres sikkerhedsmæssigt forsvarligt. Krav til disse parter er således også relevant, (f.eks. krav om granskning af projektet for særlige risici og adressering heraf i PSS), men dette ligger forud for udbuddet af bygge-/ anlægsopgaven og dermed anvendelsen af arbejdsklausulen.

Arbejdssprog

Arbejdssproget på byggepladsen er xx

[bygherren erstatter xx med det/de aktuelle arbejds-
sprog].

For at sikre effektiv reaktion i eventuelle nødsituationer og korrekt forståelse af sikkerhedskommunikation skal entreprenøren og dennes underentreprenører hver især have mindst én sprogkyndig på byggepladsen. Sprogkyndige skal minimum på B2 niveau på CEFR-skalaen kunne videreformidle tekniske og sikkerhedsmæssige termer og kunne tale og læse arbejdssproget samt tale og skrive det/de sprog, som vedkommende (under) entreprenørs beskæftigede på byggepladsen taler og læser.

Entreprenøren skal sikre, at entreprenøren og dennes underentreprenører har deres sprogkyndige tilstede på byggepladsen, så de uden unødige forsinkelser kan bistå sprogligt, når som helst entreprenøren eller underentreprenøren har beskæftigede på pladsen, der ikke behersker arbejdssproget.

FORVENTEDE RESSOURCER:

Kravet forventes isoleret set at kræve:

ressourcer for
bygherren
at håndhæve

ressourcer for
entreprenøren
at efterleve

LOVKRÆVET:

Nej Ja

Kravet om sprogkyndig(e) på byggepladsen er ikke krævet i henhold til lovgivning. Imidlertid må det anses for værende i overensstemmelse med EU-retten, idet kravet er begrundet i sikkerhedsmæssige forhold, der er konkrete for hver byggeplads. I henhold til artikel 3, stk. 1, litra e i udstationeringsdirektivet (direktiv 96/71), der i Danmark er implementeret ved §5, nr. 1 i udstationeringsloven (LBK nr 342 af 03/04/2014), er der hvor arbejdstagere udstationeres i en anden medlemsstat (her Danmark) krav om, at de er garanteret blandt andet de samme sikkerheds- og sundhedsforhold på arbejdspladsen, som gælder for værtslandets arbejdstagere i henhold til nationale regler. Alle byggepladser har forskellige konkrete sikkerhedsforhold, der skal tages i betragtning. Hvor der er udenlandske beskæftigede, er klar kommunikation omkring skiftende risici på byggepladsen afgørende for de beskæftigedes sikkerhed og sundhed. Den praktiske implementering af kravet om at garantere udstationerede arbejdstagere samme sikkerhed og sundhed på arbejdspladsen som værtslandets arbejdstagere kræver konkret og byggepladsspecifik kommunikation. Tilstedeværelsen af en sprogkyndig, der kan kommunikere med beskæftigede, som ikke behersker arbejdssproget, er således afgørende for de beskæftigedes sikkerhed og sundhed. Det er et legitimt hensyn, som er anerkendt af EU-domstolen (et nyere eksempel herpå er C-509/12 Instituto Português e dos Transportes Marítimos, dom af 6.2.2014, præmisserne 21 og 23. Se hertil C-340-341/14, Trijber, dom af 1.10.2015 præmisserne 72-74). Det kan dog overvejes, om det altid vil være i overensstemmelse med proportionalitetsprincippet, at det kun er dansk, der er arbejdssprog på byggepladser i Danmark. Således bør bygherren overveje, om der på store bygge- og anlægsprojekter bør være mere end ét arbejdssprog, for eksempel dansk og engelsk eller tysk. Dette vil givetvis mindske eventuelle problemer med at finde en egnet sprogkyndig for udenlandske/danske entreprenører og underentreprenører, der ønsker at beskæftige udenlandsk arbejdskraft på danske byggepladser.

FORMÅL MED KRAVET:

At sikre muligheden for klar kommunikation i sikkerhedsspørgsmål og nødsituationer, hvor der ikke må opstå misforståelser, og hvor der skal kunne handles hurtigt og forsvarligt. Derudover bidrager kravet til, at der til enhver tid kan kommunikeres sikkerhedsmæssige budskaber mellem de folk på byggepladsen, som behersker og ikke behersker arbejds sproget. Kravet gøres gældende over for den kontraherede entreprenør, som pålægges ansvar for, at også dennes underentreprenører opfylder kravet og stiller enslydende krav til egne underentreprenører ned gennem kæden. Formålet hermed er at sikre, at enhver entreprenør og underentreprenør altid hver især har minimum én person på byggepladsen, som kan bistå sprogligt, hvis der opstår en nødsituation eller skal drøftes sikkerhedsspørgsmål med beskæftigede på byggepladsen, der ikke behersker arbejds sproget.

OPFØLGNING:

Bygherrens arbejdsmiljøkoordinator følger op på, at kravet efterleves ved besøg på byggepladsen både indenfor og udenfor almindelig arbejdstid. Det er vigtigt, at der ikke er tidspunkter, hvor beskæftigede, der ikke taler og læser arbejds sproget, går alene på byggepladsen.

DOKUMENTATION:

Tilsynsnotater fra arbejdsmiljøkoordinatorens byggepladsbesøg.

UNDER HENSYNTAGEN TIL PROPORTIONALITET KAN FØLGENDE ALTERNATIVE KRAV FORESLÅS:

Mindre restriktivt: Der fastsættes mere end ét arbejds sprog, f.eks. dansk og engelsk eller dansk og tysk. Endvidere kan kravet gøres mindre restriktivt på geografisk små byggepladser, hvor der ikke skal udføres særligt farligt arbejde, og hvor entreprenøren og underentreprenørerne beskæftiger få personer på pladsen samtidigt (<10), som alle taler og læser samme fremmedsprog, f.eks. ved at kravet reduceres til én enkelt sprogkyndig på pladsen.

Mere restriktivt: I stedet for at entreprenøren og underentreprenører i kæden hver især skal have mindst én sprogkyndig på byggepladsen, kræves én sprogkyndig i ethvert sjak. Det kan endvidere overvejes, at udforme en kommunikationsplan hvoraf det fremgår, hvilke særlige risikobetonede arbejdsopgaver (f.eks. kranføring og anhugning), der udelukkende må udføres, når mundtlig kommunikation kan foregå uhindret på arbejds sproget eller andet fællessprog. Begge forhold vil forbedre kommunikationen yderligere og bidrage yderligere sikkerhedsmæssigt.

Arbejds miljøansvarlig

For at sikre kommunikation omkring sikkerheden skal entreprenøren og enhver underentreprenør til stadighed have en arbejdsmiljøansvarlig person i virksomheden, som har bemyndigelse til at træffe beslutninger på sikkerhedsspørgsmål. For at lette en løbende direkte kontakt og dialog om sikkerhedsmæssige forhold på byggepladsen, opfordrer bygherren til, at den arbejdsmiljøansvarlige, også hvor der er beskæftiget under 5 personer på pladsen, er en person, som er fuldtidsbeskæftiget på byggepladsen.

Enhver entreprenør og underentreprenør med 5 eller flere beskæftigede på pladsen i en periode på mindst 14 dage skal som lovkrævet etablere en arbejdsmiljøorganisation på byggepladsen. Arbejdslederen i arbejdsmiljøgruppen skal kunne handle på entreprenørens vegne i sikkerhedsmæssige spørgsmål. Med mindre andet aftales, er det en arbejdsleder fra en arbejdsmiljøgruppe på pladsen, som er entreprenørens arbejdsmiljøansvarlige.

Arbejdsmiljøgruppens medlemmer skal have den obligatoriske arbejdsmiljøuddannelse. Dette dokumenteres ved aflevering af kopi af kursusbevis til bygherrens arbejdsmiljøkoordinator ved førstkommende koordinerende sikkerhedsmøde. Alternativt dokumenteres det på mødet, at tilmelding til den obligatoriske arbejdsmiljøuddannelse har fundet sted.

FORVENTEDE RESSOURCER:

Kravet forventes isoleret set at kræve:

Ingen ekstra

ressourcer for
store entreprenører
at efterleve

Flere

ressourcer for
små entreprenører,
som prioriterer at have
arbejds miljøansvarlig
fast på pladsen

LOVKRÆVET:

Nej Ja

For at sikre at samarbejdet om sikkerhed og sundhed uhindret kan finde sted på byggepladsen, skal entreprenøren og underentreprenører hver især have en person, som er arbejdsmiljømæssigt ansvarlig for det arbejde, som de beskæftigede hos entreprenøren eller underentreprenøren udfører på byggepladsen. Den arbejdsmiljøansvarlige vil typisk være en arbejdsleder i den arbejdsmiljøorganisation (AMO), som enhver entreprenør og underentreprenør, der har 5 eller flere ansatte på byggepladsen i en periode på mindst 14 dage, lovpligtigt skal oprette, jf. Arbejdstilsynets bek. nr. 1181, §7.

Entreprenører og underentreprenører, der er kortvarigt på byggepladsen eller beskæftiger færre end 5 personer på pladsen, skal ikke lovpligtigt oprette AMO på byggepladsen. Her vil entreprenøren og underentreprenøren hver især som

arbejdsgivere have ansvaret for deres beskæftigedes sikkerhed på byggepladsen. For bygherren og de beskæftigede på pladsen vil det imidlertid lette dialog og handlemuligheder, såfremt entreprenøren/underentreprenøren bemyndiger en af deres fuldtidsbeskæftigede på pladsen til at være deres arbejdsmiljøansvarlige. Bygherren kan opfordre til dette, men kan ikke lovreguleret kræve det.

FORMÅL MED KRAVET:

At sikre at bygherren og bygherrens arbejdsmiljøkoordinator til stadighed har en part hos enhver entreprenør og underentreprenør med hvem, der kan træffes kvalificerede beslutninger på sikkerhedsspørgsmål.

OPFØLGNING:

Bygherrens arbejdsmiljøkoordinator følger op på kravet ved byggepladsbesøg, hvor det kontrolleres, at de arbejdsmiljøansvarlige, som skal være til stede på pladsen, også er det.

DOKUMENTATION:

Bygherrens arbejdsmiljøkoordinator følger op ved førstkomende koordinerende sikkerhedsmøde ved at indsamle kopi af kursusbeviser (alternativt tilmeldinger) for de rele-

vante arbejdsmiljøansvarliges deltagelse i den lovkrævede obligatoriske arbejdsmiljøuddannelse.

UNDER HENSYNTAGEN TIL PROPORTIONALITET KAN FØLGENDE ALTERNATIVE KRAV FORESLÅS:

Mindre restriktivt: Bygherren kan udelade opfordringen til entreprenører/underentreprenører med færre end 5 beskæftigede på byggepladsen om, at de bemyndiger en fuldtidsbeskæftiget på pladsen til arbejdsmiljøansvarlig. I det sikkerhedsarbejde på byggepladsen hvor de arbejdsmiljøansvarlige kræves inddraget, vil entreprenøren/underentreprenøren så selv skulle deltage eller lade sig repræsentere af en arbejdsmiljøansvarlig, der ikke er fuldtidsbeskæftiget på byggepladsen.

Mere restriktivt: I stedet for udelukkende at kræve gennemførelse af den lovkrævede arbejdsmiljøuddannelse for arbejdsmiljøansvarlige hos entreprenører med 5 eller flere beskæftiget på byggepladsen kan uddannelsen kræves for alle arbejdsmiljøansvarlige. Dette vil kvalificere de arbejdsmiljøansvarlige hos små entreprenører yderligere, herunder hos udenlandske entreprenører, der ikke nødvendigvis kender dansk arbejdsmiljølovgivning og praksis.

Brug af underentreprenører

Entreprenørens orientering om brug af underentreprenører (herunder enkeltmandsvirksomheder) skal ske skriftligt til bygherren minimum x uge(r) [*bygherren erstatter x med den valgte frist*] før en underentreprenør ønskes beskæftiget på byggepladsen. Orienteringen skal omfatte følgende data om underentreprenøren: Virksomhedsnavn, CVR-nummer/registreringsnummer i hjemlandet, arbejdets art, forventet arbejdsperiode og forventet antal beskæftigede på byggepladsen samt kontaktdata på underentreprenørens juridiske repræsentant, arbejdsmiljøansvarlige og sprogkyndige.

Tilsvarende entreprenøren skal underentreprenørens kapacitet og kvalifikationer til at løse opgaver omfattet af en underentreprenørkontrakt dokumenteres, når der er tale om opgaver, som i henhold til danske regler fordrer særlig uddannelse eller bestået prøve, før arbejdet må udføres. Dokumentation kan bl.a. være i form af danske beviser eller arbejdstilsynets anerkendelse af udenlandske erhvervsmæssige kvalifikationer.

Bygherren har valgt at gøre brug af den frivillige udelukkelsesgrund vedrørende overtrædelse af miljø, sociale og arbejdsretlige forpligtelser (§137 stk.1 nr. 1 i udbudsloven) og vil dermed afvise en underentreprenør, såfremt bygherren er bekendt med, at denne inden for de seneste 2 år har begået overtrædelser af en vis væsentlighed af arbejdsmiljøloven, og underentreprenøren ikke kan dokumentere at have forebygget tilsvarende overtrædelser.

FORVENTEDE RESSOURCER:

Kravet forventes isoleret set at kræve:

LOVKRÆVET:

Nej Ja dog er brug af den frivillige udelukkelsesgrund ikke lovkrævet, jf. nedenstående

Kravet om orienteringspligt fremgår af udbudslovens § 177, stk. 2. samt af Arbejdstilsynets bek. nr. 1516, §5. Ved arbejde på byggepladser omfattet af bekendtgørelse om bygherrens pligter, skal den enkelte arbejdsgiver (entreprenør), der påregner at benytte underentreprenører på byggepladsen, orienterer bygherren og bygherrens arbejdsmiljøkoordinator, inden den enkelte underentreprenør påbegynder beskæftigelsen på byggepladsen.

Reglerne om gennemført uddannelse eller bestået prøve samt anerkendelse af udenlandske erhvervsmæssige kvalifikationer fremgår bl.a. af Arbejdstilsynets bek. nr. 1088 og 647.

Afvisning af en ønsket underentreprenør, der inden for de seneste 2 år har begået overtrædelser af en vis væsentlighed af arbejdsmiljøloven og ikke kan dokumentere "self-cleaning", har hjemmel i udbudsloven, LOV nr. 1564 af 15/12/2015. Den frivillige udelukkelsesgrund fremgår af udbudslovens § 137, stk. 1 og reglerne om self-cleaning, fremgår af udbudslovens § 138.

FORMÅL MED KRAVET:

At sikre bygherren overblik over hvem der er beskæftiget på byggepladsen. Dette er væsentligt for at sikre, at bygherren kan leve op til sine forpligtelser om, at alle nye underentreprenører og deres arbejdsmiljøansvarlige og AMO deltager på bygherrens opstartsmøde.

Bygherren fastsætter fristen for, hvor tidligt orienteringen skal finde sted ud fra bygherrens behov for at kunne planlægge opstartsmøder m.v., og entreprenørens behov for at kunne beskæftige underentreprenører på byggepladsen uden unødigt ventetid. Fristen kan f.eks. sættes til 1 eller 2 uger.

Bygherren skal, når bygherren har valgt at gøre brug af den frivillige udelukkelsesgrund, afvise en underentreprenør, som bygherren er bekendt med/kan dokumentere har begået overtrædelser af en vis væsentlighed af arbejdsmiljøloven, og som bygherren derfor vurderer er ude af stand til at udføre arbejdet på en sikkerhedsmæssig tilfredsstillende vis. For at dette kan gøres gældende, **skal** bygherren have oplyst i sit udbud, at ville anvende den frivillige udelukkelsesgrund (jf. tilbudsloven, LBK nr. 1410 af 07.12.2007). Er dette ikke tilfældet, kan brug af en underentreprenør ikke lovligt afvises.

OPFØLGNING:

Bygherrens arbejdsmiljøkoordinator følger op på kravet ved byggepladsbesøg. Nye beskæftigede bedes om at oplyse hvilket firma, de er beskæftiget hos. Oplysningerne i orienteringen om brug af underentreprenør kontrolleres ved stikprøve.

DOKUMENTATION:

Dokumentation leveres af entreprenøren som anført. Det kontrolleres, at dokumentationen er fyldestgørende.

UNDER HENSYNTAGEN TIL PROPORTIONALITET KAN FØLGENDE ALTERNATIVE KRAV FORESLÅS:

Mindre restriktivt: Anvendelse af den frivillige udelukkelsesgrund kan udelades. Alternativt kan bygherren fastsætte, at det kun er nyere "forseelser", der tages i betragtning, f.eks. overtrædelser, der er begået inden for de seneste 6 måneder i stedet for inden for de seneste 2 år. Dette skal i givet fald fremgå af udbudsdokumenterne i forbindelse med den frivillige udelukkelsesgrund.

Mere restriktivt: I de tilfælde hvor bygherren ikke har valgt at gøre brug af den frivillige udelukkelsesgrund, kan bygherren indføje, at bygherren forbeholder sig ret til at kræve, at entreprenøren fører skærpet tilsyn med en underentreprenør, såfremt bygherren er bekendt med, at underentreprenøren inden for de seneste 2 år har begået overtrædelser af en vis væsentlighed af arbejdsmiljøloven, og underentreprenøren ikke kan dokumentere at have forebygget tilsvarende overtrædelser.

Hvor bygherren har valgt at gøre brug af den frivillige udelukkelsesgrund, kan der udelukkende kræves skærpet tilsyn i de tilfælde, hvor underentreprenørens forseelser er af en vis væsentlighed, men ikke er indeholdt i betingelserne i den frivillige udelukkelsesgrund.

Opstartsmøde

Inden arbejdet på byggepladsen sættes i gang, holder bygherren et opstartsmøde med de entreprenører, bygherren har indgået aftale med om beskæftigelse på byggepladsen. Entreprenøren er ansvarlig for at følgende deltager i opstartsmødet: Entreprenøren eller en repræsentant for denne, entreprenørens arbejdsmiljøansvarlige og medlemmerne af arbejdsmiljøorganisationen på byggepladsen eller repræsentanter for de ansatte, hvor der ikke er lovkrav om arbejdsmiljøorganisation. Entreprenøren er ansvarlig for at dennes underentreprenører, deltager i opstartsmødet med tilsvarende personkreds, samt at ejere fra eventuelle enkeltmandsvirksomheder deltager.

Opstartsmøder holdes løbende og vil foregå på xx *[bygherren erstatter xx med aktuelle arbejdssprog]*. På møderne vil bygherren og/eller bygherrens arbejdsmiljøkoordinator bl.a. gennemgå alle sikkerhedskrav formularer i arbejdsklausulen samt redegøre for bygherrens arbejdsmiljøpolitik *[bygherren sletter omtalen af arbejdsmiljøpolitik, såfremt en sådan ikke er gældende]*.

LOVKRÆVET:

Nej Ja

Kravet er baseret på Arbejdstilsynets bek. nr. 117, §15, der kræver at bygherren, inden arbejdet på en stor byggeplads sættes i gang, sørger for, at der afholdes et eller flere opstartsmøder med de arbejdsgivere, som bygherren har indgået aftale med om beskæftigelse på byggepladsen. Indgået bygherren aftale med nye arbejdsgivere i byggeforløbet, skal disse ved et møde med bygherrens arbejdsmiljøkoordinator orienteres om byggepladsens forhold. Det samme gælder, hvor arbejdsgivere tager nye underentreprenører, herunder enkeltmandsvirksomheder, ind i byggeforløbet. Bygherren skal sørge for, at koordinator på vegne af bygherren indkalder arbejdsgiverne eller disses repræsentanter til opstartsmøderne. Ligeledes skal koordinator indkalde medlemmerne af arbejdsmiljøorganisationerne på byggepladsen eller repræsentanter for de ansatte i de virksomheder, der ikke har arbejdsmiljøorganisation, til opstartsmøderne.

FORVENTEDE RESSOURCER:

Kravet forventes isoleret set at kræve:

Ingen ekstra

ressourcer for **bygherren**, hvis han ikke prioriterer selv at deltage i møderne

Få

ressourcer for **entreprenøren** at efterleve, idet entreprenøren skal sikre underentreprenørers deltagelse

Flere

ressourcer for **bygherren** at håndhæve, pga. bygherrens deltagelse i møderne

Den foreslåede formulering svarer grundlæggende til lovkravet. Dog er deltagerkredsen udvidet med de arbejdsmiljøansvarlige. I praksis vil der ofte være personsammenfald, så kravet om de arbejdsmiljøansvarliges deltagelse ikke er en skærpelse og ikke øger mødekredsen eller ressourcebehovet hos entreprenøren og eventuelle underentreprenører.

I henhold til Arbejdstilsynets bek. nr. 117 § 15 skal bygherrens arbejdsmiljøkoordinator på opstartsmøderne orientere om byggepladsens forhold, herunder:

- 1) Bygherrens aftaler om fællesområderne;
- 2) Anvendelsen af planen for sikkerhed og sundhed;
- 3) Deltagelsen i sikkerhedsmøder;
- 4) Deltagelsen i sikkerhedsrundringer; og
- 5) Underretning ved anvendelse af underentreprenører.

På opstartsmødet fremlægger entreprenøren også egne pladsspecifikke APV'er og evt. egne arbejdsmiljøpolitikker, så bygherre og entreprenører får afstemt forventninger til arbejdsmiljøet.

FORMÅL MED KRAVET:

At sikre at deltagerne, allerede inden de påbegynder deres arbejde på byggepladsen, bliver præsenteret for de ønsker, forventninger og krav, bygherren har til sikkerhed. Præsentationen af det sikkerhedsniveau som entreprenøren forventes at opretholde, kravene om at kunne dokumentere dette, samt den opfølgende indsats, og de incitament bygherren vil tage i anvendelse, forventes samlet set at øge entreprenørernes fokus på sikkerheden, herunder til gavn for beskæftigede hos udenlandske entreprenører, der ikke nødvendigvis er vant til samme engagement vedrørende sikkerhed hos bygherrer.

Det anbefales, at bygherren deltager i opstartsmøder, da bygherrens tilstedeværelse på opstartsmøder vil understrege den seriøsitet, som bygherren selv vil udvise og forventer, at entreprenøren og underentreprenører udviser i sikkerhedsspørgsmål.

Nedenstående er opstillet forslag til en dagsorden for opstartsmøde. Dagsordenen kan reduceres om ønsket, dog skal (L)=lovkrævede punkter, ufravigeligt omtales på opstartsmødet, jf. Arbejdstilsynets bek. nr. 117, §15. Dagsordenens pkt. 1 og 2 er beskrevet særskilt i klausulen og i særskilte afsnit i vejledningen. Dagsordenens pkt. 5-11 er beskrevet i klausulen og vejledningen under "Yderligere dokumentation".

Dagsordenpunkter:

1. Sikkerhedskrav i arbejdsklausulen
  - Arbejdssprog og sprogkyndig
  - Arbejds miljøansvarlig
  - Underretning af bygherre ved anvendelse af underentreprenører (L) og opstartsmøder for nye entreprenører/underentreprenører
  - Koordinerende sikkerhedsmøder og deltagelse heri (L)
  - Sikkerhedsrundring og deltagelse heri (L)
2. Kædeansvar, bygherrens incitamenter (sanktion/belønning) og konflikthåndtering
3. Bygherrens arbejdsmiljøpolitik
4. Aftaler om fællesområder (L)
5. Dokumentation for formidling fra koordinerende sikkerhedsmøder og -rundringer
6. Anvendelse og instruktion i forhold til indholdet i PSS (L)
7. Dokumentation for instruktion i arbejdets udførelse samt skriftlige APVer og skriftlige risikovurderinger
8. Dokumentation for valgte arbejdsmetoder og udstyr
9. Dokumentation for registrering af nærved ulykker og arbejdsulykker
10. Dokumentation for certifikater/arbejdstilsynets anerkendelse af erhvervsmæssige kompetencer
11. Dokumentation for eftersyn af redskaber og maskiner, leverandør- og arbejdspladsbrugsanvisninger.

OPFØLGNING:

Bygherren eller arbejdsmiljøkoordinator følger ved opstartsmøde op på, at de med mødepligt deltager i mødet.

DOKUMENTATION:

Liste over hvem der har deltaget på opstartsmødet.

UNDER HENSYNTAGEN TIL PROPORTIONALITET KAN FØLGENDE ALTERNATIVE KRAV FORESLÅS:

Mindre restriktivt: Det foreslåede krav svarer grundlæggende til, hvad der er lovkrævet, hvorfor der ikke foreslås et mindre restriktivt krav.

Mere restriktivt: Udover opstartsmøderne kan der stilles krav om at alle personer, som skal udføre arbejde på byggepladsen, skal igennem et sikkerhedsintroduktionskursus.

I henhold til lovgivningen skal bygherren sørge for, at bygherrens arbejdsmiljøkoordinator træffer de nødvendige foranstaltninger med henblik på at sikre, at kun beføjede personer får adgang til byggepladsen. I den sammenhæng kan personligt adgangskort til byggepladsen kobles til gennemførelse af et sikkerhedsintroduktionskursus og udleveres efter tilfredsstillende deltagelse i introduktionen. Adgangskortet kan f.eks. være lavet som et mærke, der kan sættes fast i deltagerens hjelm.

Krav om at alle personer, som skal udføre arbejde på byggepladsen, skal igennem en sikkerhedsintroduktion, er ikke lovkrævet. Kravet anbefales imidlertid indføjet for større bygge- og anlægsprojekter, når det er proportionelt.

Kravet kan eksempelvis formuleres således:
"Bygherrens arbejdsmiljøkoordinator vil løbende i byggeforløbet afholde sikkerhedsintroduktion. Sikkerhedsintroduktion afholdes ugentligt [*bygherren erstatter ugentligt med aktuelle frekvens*] eller efter individuel aftale. Sikkerhedsin-

troduktionen afholdes på arbejdsproget og er obligatorisk for alle personer, som skal udføre arbejde på byggepladsen. Entreprenøren er ansvarlig for, at alle beskæftigede hos entreprenøren og dennes underentreprenører deltager i sikkerhedsintroduktionen. Personligt adgangskort til byggepladsen udleveres efter tilfredsstillende deltagelse i sikkerhedsintroduktionen. Med tilfredsstillende forståelse udover fuld tilstedeværelse, at budskaber er forstået, eventuelt ved sprogkyndiges mellemkomst."

Koordinerende sikkerhedsmøder

Entreprenøren er ansvarlig for, at entreprenøren eller en repræsentant for denne samt de på byggepladsen beskæftigede medlemmer af arbejdsmiljøorganisationen og den arbejdsmiljøansvarlige deltager i alle bygherrens koordinerende sikkerhedsmøder, der afholdes minimum hver 14. dag. Entreprenøren er ansvarlig for, at dennes underentreprenører deltager i koordinerende sikkerhedsmøder med tilsvarende personkreds. Fra eventuelle enkeltmandsvirksomheder deltager ejeren. Deltagerne skal, evt. ved deres sprogkyndiges mellemkomst, kunne forstå og ytre sig på møderne. I referaterne fra møderne, der også tilgår bygherren, anføres deltagerens navne og de firmaer, de er beskæftiget hos.

Bygherren kan i løbet af byggefasen aftale alternative modeller for møderne inden for lovgivningens rammer, f.eks. hvis kredsen af mødedeltagere skønnes at blive for stor.

Entreprenøren er ansvarlig for, at entreprenøren og dennes underentreprenører formidler referater fra koordinerende sikkerhedsmøder til egne beskæftigede på byggepladsen. Formidlingen skal til alle beskæftigede ske på et sprog, som de(n) beskæftigede kan forstå.

LOVKRÆVET:

Nej Ja delvist, jf. nedenstående

Kravet er baseret på Arbejdstilsynets bek. nr. 117 §16, der på store byggepladser kræver, at alle arbejdsgivere (inklusive underentreprenører og enkeltmandsvirksomheder) eller deres repræsentanter deltager i møderne sammen med virksomhedens arbejdsmiljøorganisation på arbejdsstedet. Bygherrens arbejdsmiljøkoordinator skal holde ordinære koordinerende sikkerhedsmøder mindst hver 14. dag og ekstraordinære møder efter behov eller efter alvorlige ulykker og tilløb hertil.

Den foreslåede formulering svarer grundlæggende til lovkra- vet. Dog er den lovkrævede deltagerkreds udvidet med de arbejdsmiljøansvarlige og sprogkyndige hos entreprenøren og dennes underentreprenører i kæden.

Kravet om, at deltagerne skal kunne forstå og ytre sig på møderne, eventuelt ved deres sprogkyndiges mellemkomst, er en stramning i forhold til det lovkrævede.

Frekvensen for koordinerende sikkerhedsmøder er udeladt i den foreslåede formulering, da frekvensen af ekstraordinære møder under alle omstændigheder er ukendt. Det antages, at entreprenøren prissætter tilbud på baggrund af mødefre- kvensen anført i Arbejdstilsynets bek. nr. 117, med mindre hyppigere mødefrekvens er krævet i udbudsmaterialet.

FORVENTEDE RESSOURCER:

Kravet forventes isoleret set at kræve:

Ingen ekstra

ressourcer for **bygherren** at håndhæve

Få

ressourcer for **entreprenøren** at efterleve, idet entreprenøren skal sikre underentreprenørens deltagelse

FORMÅL MED KRAVET:

At sikre at alle, også små entreprenører, deltager med de krævede personer i møderne. Dette kombineret med kravet om, at alle deltagende sprogligt skal kunne forstå samt deltage i drøftelserne, forventes at bidrage til en øget sikkerhed. Derudover er formålet at præcisere for tilbudsgivere, hvem der som helhed skal deltage i møderne.

OPFØLGNING:

Bygherrens arbejdsmiljøkoordinator følger ved hvert koordinerende sikkerhedsmøde op på, at de med mødepligt deltager i mødet, samt at der er sprogkyndige tilstede fra de entreprenører og underentreprenører, hvor det er påkrævet. På byggepladsen følger koordinatoren stikprøvevist op på, at kravet om formidling fra de koordinerende sikkerhedsmøder overholdes.

DOKUMENTATION:

Referater af møderne hvoraf det fremgår, om de mødepligtige har deltaget.

UNDER HENSYNSTAGEN TIL PROPORTIONALITET KAN FØLGENDE ALTERNATIVE KRAV FORESLÅS:

Mindre restriktivt: Det foreslåede krav svarer grundlæggende til, hvad der er lovkrævet, hvorfor der ikke foreslås et mindre restriktivt krav.

Mere restriktivt: Koordinerende sikkerhedsmøder kan vælges afholdt hyppigere end hver 14. dag, f.eks. ugentligt.

Sikkerhedsrunderinger

Bygherrens arbejdsmiljøkoordinator vil gennemføre sikkerhedsrunderinger hver x. uge [bygherren indsætter den valgte frekvens, minimum hver 14. dag]. Entreprenøren skal deltage i alle sikkerhedsrunderinger og er ansvarlig for, at dennes underentreprenører på skift deltager i sikkerhedsrunderingerne. Sikkerhedsrunderingerne forventes gennemført efter mønsterarbejdspladsmetoden. Entreprenøren skal påregne at deltage i alle runderinger med sin arbejdsmiljøansvarlige og én arbejdsmiljørepræsentant beskæftiget på byggepladsen. Hver enkelt underentreprenør, uanset placering i kæden, skal påregne deltagelse i sikkerhedsrundering x gange hver x måned [bygherren erstatter x med den valgte frekvens] med én arbejdsmiljørepræsentant beskæftiget på pladsen. Hvor der ikke er lovkrav om arbejdsmiljørepræsentant, deltager i stedet en anden repræsentant for medarbejderne. Hvor der er tale om enkeltmandsvirksomheder, deltager ejeren af enkeltmandsvirksomheden.

De konkrete deltagere, runderingsområde og eventuelt tema aftales på det forudgående koordinerende sikkerhedsmøde og under hensynstagen til at opnå optimal læring for de deltagende. Deltagernes navne og de firmaer, de er beskæftiget hos, registreres på runderingsskemaet, som tilgår bygherren efter runderingen. Entreprenøren er ansvarlig for, at entreprenøren og dennes underentreprenører formidler resultater og beslutninger fra sikkerhedsrunderinger til egne beskæftigede på byggepladsen. Formidlingen skal til alle beskæftigede ske på et sprog, som de(n) beskæftigede kan forstå.

FORVENTEDE RESSOURCER:

Kravet forventes isoleret set at kræve:

Ingen ekstra

ressourcer for **bygherren** at håndhæve

Flere

ressourcer for **entreprenøren** at efterleve, da entreprenøren kræves at deltage i bygherrens sikkerhedsrunderinger, og skal sikre underentreprenørers deltagelse

LOVKRÆVET:

Nej Ja delvist, jf. nedenstående

Kravet er baseret på Arbejdstilsynets bek. nr. 117, §19, der på store byggepladser kræver, at bygherren sørger for, at koordinator fører en passende kontrol med, at koordineringen på byggepladsen fungerer efter hensigten, og at aftaler med arbejdsgiverne om fællesområderne og beslutninger på sikkerhedsmøderne bliver overholdt. Dette skal bl.a. ske ved koordinators personlige tilstedeværelse på byggepladsen, herunder ved sikkerhedsrunderinger, der skal gennemføres mindst én gang hver 14. dag.

Deltagerkredsen ved sikkerhedsrunderinger er ikke lovgivningsmæssigt fastlagt.

FORMÅL MED KRAVET:

At bidrage til en øget sikkerhedsviden og -forståelse hos entreprenør og beskæftigede på byggepladsen. Deltagelse i sikkerhedsrunderingerne, herunder af arbejdsmiljørepræsentanter/repræsentanter for medarbejdere beskæftiget hos underentreprenører, tjener dette formål. Særligt forventes det at kvalificere beskæftigede hos små entreprenører, herunder beskæftigede hos udenlandske entreprenører, der ikke nødvendigvis kender dansk arbejdsmiljølovgivning og praksis.

Bygherren kan frit vælge om sikkerhedsrunderingerne skal gennemføres efter et bestemt system. For at minimere skriftlig formidling og optimere videndeling, herunder med beskæftigede der er læsesvage, beskrives det, at sikkerhedsrunderingerne afholdes efter "mønsterarbejdsplads metoden", hvor registreringerne synliggøres visuelt (fotos/ farvemarkeringer).

Formålet med runderingerne er derudover at følge op på, at aftaler med entreprenørerne om fællesområderne og beslutninger på sikkerhedsmøderne bliver overholdt.

OPFØLGNING:

Bygherrens arbejdsmiljøkoordinator følger op på kravet ved at kontrollere, at de krævede personer deltager i sikkerhedsrunderingen. Derudover vurderes og drøftes håndtering af sikkerhedsforhold ved runderingen, og uforsvarlige forhold drøftes og registreres som afvigelser i runderingsskemaer. Af hensyn til læsesvage, og de der ikke behersker

arbejdssproget, anføres resultater af runderinger med fotos, farvemarkering o.lign., der understøtter/erstatte skreven tekst. Koordinatoren følger stikprøvevist op på, at kravet om formidling fra runderingen til alle beskæftigede på pladsen overholdes.

DOKUMENTATION:

Udfyldte runderingsskemaer.

UNDER HENSYNTAGEN TIL PROPORTIONALITET KAN FØLGENDE ALTERNATIVE KRAV FORESLÅS:

Mindre restriktivt: Det foreslåede krav svarer grundlæggende til, hvad der er lovkrævet, hvorfor der ikke foreslås et mindre restriktivt krav.

Mere restriktivt: Kravet bliver mere restriktivt end lovkrævet i de tilfælde, hvor bygherren beskriver, at bygherrens arbejdsmiljøkoordinator vil gennemføre sikkerhedsrunderinger hyppigere end hver 14. dag.

Yderligere dokumentation

Formidling fra koordinerende sikkerhedsmøder og runderinger

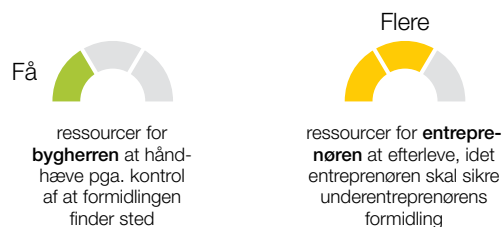
Bygherrens arbejdsmiljøkoordinator skal i henhold til Arbejdstilsynets bek. nr. 117 skrive referat fra sikkerhedsmøder og udfylde runderingsskemaer i forbindelse med sikkerhedsrunderinger.

I udbudsmaterialets arbejdsbeskrivelser/PSS og på opstartsmødet fremhæver bygherren følgende:

- Entreprenøren er ansvarlig for, at entreprenøren og dennes underentreprenører formidler referater fra koordinerende sikkerhedsmøder samt resultater af sikkerhedsrunderinger til egne beskæftigede på byggepladsen. Formidlingen skal til alle beskæftigede ske på et sprog, som den beskæftigede kan forstå og indenfor en fastsat tidsfrist, f.eks. maksimalt 2 arbejdsdage efter modtagelse af referat og runderingsrapport.
- På bygherrens forlangende leverer entreprenøren dokumentation for, at ovenstående formidling finder sted. Eksempelvis ved at entreprenøren fremviser, at entreprenøren og dennes underentreprenører hver især har opsat nyeste referat og runderingsskemaer på relevant central placering og i en oversat udgave, såfremt beskæftigede ikke læser byggepladsens arbejdssprog.

FORVENTEDE RESSOURCER:

Kravet forventes isoleret set at kræve:

UNDER HENSYNTAGEN TIL PROPORTIONALITET KAN FØLGENDE FORESLÅS:

Mindre restriktivt: Bygherren kan vælge at udelade et eller flere af de i klausulen nævnte krav til entreprenøren om på forlangende at kunne levere dokumentation.

Såfremt et eller flere af dokumentationskravene fravælges, slettes det/de pågældende punkter i arbejdsklausulen.

Mere restriktivt: Ingen forslag til mere restriktive dokumentationskrav.

Yderligere dokumentation

Instruktion i forhold til indholdet i PSS

Bygherrens arbejdsmiljøkoordinator skal i henhold til Arbejdstilsynets bek. nr. 117 udarbejde en plan for sikkerhed og sundhed (PSS), som bl.a. indeholder specifikke foranstaltninger vedrørende særligt farligt arbejde. Kravet om PSS bortfalder, såfremt der på byggepladsen beskæftiges 10 eller færre personer samtidigt, medmindre der forekommer særligt farligt arbejde (definition ses af bekendtgørelsens bilag 1).

I det omfang arbejdet finder sted på en byggeplads, der er omfattet af bekendtgørelse om bygherrens pligter, og hvor der skal udarbejdes en PSS, skal entreprenøren og underentreprenører alle som arbejdsgivere instruere egne beskæftigede om aftaler vedrørende fællesområder og i forhold til indholdet af plan for sikkerhed og sundhed (PSS). Dette fremgår af Arbejdstilsynets bek. nr. 1516 § 5, stk. 2.

I udbudsmaterialets arbejdsbeskrivelser/PSS og på opstartsmødet fremhæver bygherren følgende:

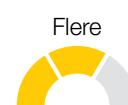
- Entreprenøren er ansvarlig for, at entreprenøren og dennes underentreprenører gennemfører instruktion af egne beskæftigede på byggepladsen i forhold til indholdet i PSS.
- På bygherrens forlangende leverer entreprenøren beskrivelser af hvordan og hvornår, der gives instruktion af egne og af underentreprenørers beskæftigede. Det skal fremgå, hvordan der er taget højde for instruktion af beskæftigede, der kommunikerer på et sprog forskelligt fra vedkommende, der mundtligt gennemfører instruktionen, samt at skriftlig instruktion foreligger oversat, hvor der beskæftiges arbejdskraft, der ikke læser det sprog, instruktionen ellers foreligger på.

FORVENTEDE RESSOURCER:

Kravet forventes isoleret set at kræve:

ressourcer for **bygherren** at håndhæve, pga. gennemsyn af rekvirerede beskrivelser

ressourcer for **entreprenøren** at efterleve, idet entreprenøren skal indsamle og fremsende egen og underleverandørers beskrivelser

UNDER HENSYNTAGEN TIL PROPORTIONALITET KAN FØLGENDE FORESLÅS:

Mindre restriktivt: Bygherren kan vælge at udelade et eller flere af de i klausulen nævnte krav til entreprenøren om på forlangende at kunne levere dokumentation.

Såfremt et eller flere af dokumentationskravene fravælges, slettes det/de pågældende punkter i arbejdsklausulen.

Mere restriktivt: Ingen forslag til mere restriktive dokumentationskrav.

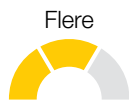
Yderligere dokumentation

Instruktion i arbejdets udførelse

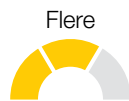
I henhold til Arbejdstilsynets bek. nr. 559 og At-vejledning 1.7.1 er entreprenøren og underentreprenører alle som arbejdsgivere ansvarlige for at gennemføre tilstrækkelig og hensigtsmæssig oplæring og instruktion af egne beskæftigede på byggepladsen, således at arbejdet kan udføres på en farefri måde. Instruktionen skal være tilpasset arbejdets art og den enkelte ansattes forudsætninger, f.eks. uddannelse, alder, rutine m.v. Der stilles derfor større krav til arbejdsgiveren, hvis arbejdet f.eks. er forbundet med særlig ulykkes- eller sundhedsfare eller udføres af unge eller nyansatte. Der skal også tages hensyn til den beskæftigedes sproglige forudsætninger. Det vil sige, at instruktionen skal foregå på et sprog, som den beskæftigede kan forstå, eventuelt være understøttet visuelt (illustrationer, piktogrammer og internationale skilte).

FORVENTEDE RESSOURCER:

Kravet forventes isoleret set at kræve:

ressourcer for **bygherren** at håndhæve, pga. gennemsyn af ofte omfattende rekviret materiale

ressourcer for **entreprenøren** at efterleve, idet entreprenøren skal indsamle og fremsende egen og underentreprenørers dokumentation

For alt arbejde, der indebærer særlig fare, skal entreprenøren og dennes underentreprenører udarbejde en skriftlig vurdering og angive foranstaltninger for arbejdets udførelse med henblik på, at arbejdet kan udføres sikkerheds- og sundhedsmæssigt fuldt forsvarligt, jf. Arbejdstilsynets bek. nr. 1516, §7.

Det kan være arbejdsprocedurer for særligt risikofyldte arbejder eller arbejdspladsspecifikke vurderinger. F.eks. APV omhandlende de arbejdspladsspecifikke sikkerheds- og sundhedsmæssige forhold ved arbejdsopgaver, eksempelvis opsætning af tagkonstruktioner, isolering af lofter i de konkrete bygninger, støvende processer eller andre proces-skabte kemiske påvirkninger.

På opstartsmødet pointerer bygherren, at entreprenøren skal sikre, at entreprenøren og dennes underentreprenører sørger for instruktion af egne beskæftigede, så de kan udføre arbejdet på en farefri måde. Toolbox-møder (korte strukturerede møder mellem formand og sjak) om håndtering af risikobetonede opgaver, kan indgå.

I udbudsmaterialets arbejdsbeskrivelser/PSS og på opstartsmødet fremhæver bygherren følgende:

- Entreprenøren skal sikre, at entreprenøren og dennes underentreprenører som minimum sørger for instruktion af egne beskæftigede, som skal udføre arbejdsopgaver:
  - Der i Plan for Sikkerhed og Sundhed (PSS) er karakteriseret som særlig farligt arbejde;
  - Der skal udføres af rutinerede;
  - Der skal udføres af beskæftigede, som ikke uden sprogkyndiges mellemkomst vil kunne forstå instruktion;
  - Der skal udføres med nyt/ændret arbejdsudstyr, nye/ændrede tekniske hjælpemidler, nye/ændrede arbejdsprocesser, nye/ændrede stoffer og materialer, eller ny/ændret teknologi.

På bygherrens forlangende leverer entreprenøren dokumentation for, at ovennævnte instruktion finder sted. Eksempelvis ved at entreprenøren fremviser skemaer fra entreprenøren og dennes underentreprenører, der dokumenterer hvornår, hvordan og med hvilke medarbejdere, der er afholdt instruktion omhandlende et specifikt arbejde.

- Entreprenøren skal sikre, at entreprenøren og dennes underentreprenører har udarbejdet skriftlige risikovurderinger og anført sikkerhedsforanstaltninger for udførelse af arbejde, der indebærer særlige farer (arbejdsprocedurer) og/eller arbejdspladsspecifikke APVer.

På bygherrens forlangende leverer entreprenøren dokumentation af ovenstående i form af egne og underentreprenørers skriftlige risikovurderinger/arbejdspladsspecifikke APVer.

UNDER HENSYNTAGEN TIL PROPORTIONALITET KAN FØLGENDE FORESLÅS:

Mindre restriktivt: Bygherren kan vælge at udelade et eller flere af de i klausulen nævnte krav til entreprenøren om på forlangende at kunne levere dokumentation.

Såfremt et eller flere af dokumentationskravene fravælges, slettes det/de pågældende punkter i arbejdsklausulen.

Mere restriktivt: Ingen forslag til mere restriktive dokumentationskrav.

Yderligere dokumentation

Nærved-ulykker og arbejdsulykker

I henhold til Arbejdstilsynets bek. nr. 1181 §7 skal der ved arbejde på byggepladser, hvor samme entreprenør beskæftiger 5 eller flere ansatte i en periode på mindst 14 dage etableres en arbejdsmiljøorganisation. Arbejdsmiljøorganisationen skal sørge for, at årsagerne til ulykker, forgiftninger og sundhedsskader samt tilløb hertil undersøges og sørge for at få gennemført foranstaltninger, der hindrer gentagelse. En gang årligt skal der udarbejdes en samlet oversigt over ulykker, forgiftninger og sundhedsskader.

FORVENTEDE RESSOURCER:

Kravet forventes isoleret set at kræve:

Få

ressourcer for **bygherren** at håndhæve, pga. gennemsyn af ulykkesstatistik mv.

Fleere

ressourcer for **entreprenøren** at efterleve, idet entreprenøren skal indsamle og fremvise egen og underleverandørers dokumentation

I udbudsmaterialets arbejdsbeskrivelser/PSS og på opstartsmødet fremhæver bygherren følgende:

- Entreprenøren skal sikre, at entreprenøren og dennes underentreprenører registrerer og analyserer nærved ulykker og arbejdsulykker, der måtte indtræffe på byggepladsen og træffer foranstaltninger, der hindrer gentagelser. Bygherren og/eller dennes arbejdsmiljøkoordinator skal om ønsket inddrages og deltage i analysedelen.
- På bygherrens forlangende leverer entreprenøren dokumentation for, at ovennævnte registrering og analyse af nærved ulykker og arbejdsulykker finder sted. F.eks. ved fremvisning af egne og underentreprenørers månedlige statistikker over præsterede antal arbejdstimer og antal nærved ulykker og arbejdsulykker på byggepladsen.

UNDER HENSYNTAGEN TIL PROPORTIONALITET KAN FØLGENDE FORESLÅS:

Mindre restriktivt: Bygherren kan vælge at udelade et eller flere af de i klausulen nævnte krav til entreprenøren om på forlangende at kunne levere dokumentation.

Såfremt et eller flere af dokumentationskravene fravælges, slettes det/de pågældende punkter i arbejdsklausulen.

Mere restriktivt: Ingen forslag til mere restriktive dokumentationskrav.

Yderligere dokumentation

Arbejdsmetode og udstyr

I henhold til Arbejdstilsynets bek. nr. 559 § 4 er entreprenøren og underentreprenører alle som arbejdsgivere ansvarlige for, at arbejdet udføres sikkerheds- og sundhedsmæssigt fuldt forsvarligt.

På opstartsmødet pointerer bygherren, at entreprenøren skal sikre, at entreprenøren og dennes underentreprenører anvender arbejdsmetoder og udstyr, der gør, at arbejdet kan udføres sikkerheds- og sundhedsmæssigt fuldt forsvarligt. F.eks. kan ulykkesrisiko og belastning ved valgte arbejdsmetode og valgte udstyr (f.eks. stillads/stiger, manuelle løfteopgaver, samt støv, støj, vibrationer mm.) skulle reduceres gennem brug af mere egnede metoder og udstyr.

I udbudsmaterialets arbejdsbeskrivelser/PSS og på opstartsmødet fremhæver bygherren følgende:

- Entreprenøren skal sikre, at entreprenøren og dennes underentreprenører anvender arbejdsmetoder og udstyr, der bedst muligt reducerer ulykkesrisici og begrænser belastningen af de beskæftigede på byggepladsen, herunder den manuelle belastning.
- På bygherrens forlangende leverer entreprenøren dokumentation af ovenstående i form af egne og underentreprenørers arbejdspladsvurderinger (APV) af anvendte arbejdsmetoder og udstyr.

FORVENTEDE RESSOURCER:

Kravet forventes isoleret set at kræve:

Fle

 ressourcer for bygherren at håndhæve, pga. gennemsyn af rekvireret materiale

Fle

 ressourcer for entreprenøren at efterleve, idet entreprenøren skal indsamle og fremsende egen og underleverandørers dokumentation

UNDER HENSYNTAGEN TIL PROPORTIONALITET KAN FØLGENDE FORESLÅS:

Mindre restriktivt: Bygherren kan vælge at udelade et eller flere af de i klausulen nævnte krav til entreprenøren om på forlangende at kunne levere dokumentation.

Såfremt et eller flere af dokumentationskravene fravælges, slettes det/de pågældende punkter i arbejdsklausulen.

Mere restriktivt: Ingen forslag til mere restriktive dokumentationskrav.

Yderligere dokumentation

Eftersyn af redskaber og maskiner, sikkerhedsdatablade og arbejdspladsbrugsanvisninger

En række tekniske hjælpemidler og maskiner er omfattet af krav om regelmæssige eftersyn, der skal udføres hver 12. måned eller hyppigere. Således er der krav til lovpligtige eftersyn eller særlige krav til eftersyn for bl.a. følgende tekniske hjælpemidler og maskiner: Hejseredskaber og spil, løfteredskaber, transportredskaber, trykbærende udstyr – trykbeholdere, køleanlæg og trykflasker, anhugningsgrej, transportable stiger, stilladser, trykluft til åndemiddelluft, faldsikringsudstyr, elektrisk håndværktøj, brandslukkere og gasinstallationer. Kravene varierer alt efter, hvilket materiel der er tale om, og er beskrevet i en række At-vejledninger.

Entreprenøren skal sikre, at entreprenørens og dennes underentreprenørs lovpligtige eftersyn er gennemført som påkrævet for redskaber og maskiner, der anvendes på byggepladsen.

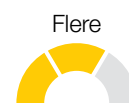
I henhold til Arbejdstilsynets bek. nr. 1793 §5 skal arbejde med stoffer og materialer i alle led planlægges og tilrettelægges således, at det kan udføres sikkerheds- og sundhedsmæssigt fuldt forsvarligt. Dette indebærer bl.a., at entreprenøren og dennes underentreprenører alle skal udarbejde en APV, og vurderingen skal tillige indeholde en fortegnelse over de

FORVENTEDE RESSOURCER:

Kravet forventes isoleret set at kræve:

ressourcer for **byg-herren** at håndhæve, pga. gennemsyn af anmodet materiale

ressourcer for **entreprenøren** at efterleve, idet entreprenøren skal indsamle og fremvise egen og underleverandørers dokumentation

farlige stoffer og materialer, der bruges på arbejdspladsen med henvisning til de relevante leverandørbrugsanvisninger. Som arbejdsgivere skal entreprenøren og dennes underentreprenører endvidere udarbejde en arbejdspladsbrugsanvisning for de stoffer og materialer, som i bekendtgørelsen er defineret som farlige. De ansatte, der er beskæftiget med stoffet eller materialet, skal vejledes i brugen heraf og have brugsanvisningen udleveret med effektiv instruktion.

I udbudsmaterialets arbejdsbeskrivelser/PSS og på opstartsmødet fremhæver bygherren følgende:

- Entreprenøren skal sikre at redskaber og maskiner, som anvendes på byggepladsen af entreprenøren eller dennes underentreprenører, er efterset som lovkrævet;
- Entreprenøren skal sikre, at entreprenøren og dennes underentreprenører besidder alle relevante leverandørbrugsanvisninger jf. At-vejledning C.0.12;
- Entreprenøren skal sikre, at entreprenøren og dennes underentreprenører har sørget for udarbejdelse af arbejdspladsbrugsanvisning for de stoffer og materialer, som i Arbejdstilsynets bek. nr. 1793 §6 er defineret som farlige samt har vejledt egne beskæftigede i brugen af stoffet eller materialet og udleveret brugsanvisningen sammen med effektiv instruktion.

- På bygherrens forlangende fremviser entreprenøren dokumentation af ovenstående på egne og underentreprenørers vegne i form af: Eftersynsrapport eller mærkat på udstyr eller lignende, der dokumenterer lovpligtige eftersyn; leverandørbrugsanvisninger og arbejdspladsbrugsanvisninger.

UNDER HENSYNTAGEN TIL PROPORTIONALITET KAN FØLGENDE FORESLÅS:

Mindre restriktivt: Bygherren kan vælge at udelade et eller flere af de i klausulen nævnte krav til entreprenøren om på forlangende at kunne levere dokumentation.

Såfremt et eller flere af dokumentationskravene fravælges, slettes det/de pågældende punkter i arbejdsklausulen.

Mere restriktivt: Ingen forslag til mere restriktive dokumentationskrav.

Yderligere dokumentation

Beviser/certifikater/Arbejdstilsynets anerkendelse af erhvervsmæssige kompetencer

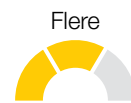
I henhold til Arbejdstilsynets bek. nr. 1088 §3 skal entreprenøren og eventuelle underentreprenører alle som arbejdsgivere sikre, at arbejde, som arbejdstilsynet stiller krav om, kun må udføres af personer, der har gennemgået den relevante uddannelse eller aflagt den relevante prøve, udføres af sådanne personer.

Dette gælder for en række arbejder på en byggeplads, f.eks. asbestsanering, arbejde med epoxy og isocyanater, kørsel med gaffeltruck m.m.

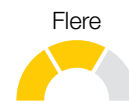
Inden for en række områder gælder det endvidere i henhold til Arbejdstilsynets bek. nr. 151, at arbejdskraft fra udlandet eller danskere med erhvervsmæssige kvalifikationer fra udlandet skal have deres erhvervsmæssige kvalifikationer kontrolleret forudgående af Arbejdstilsynet med henblik på anerkendelse, før arbejdet må påbegyndes. Arbejdsgiveren skal sikre sig dokumentation for, at den ansatte opfylder disse krav. Ved orienteringen om brug af underentreprenører har entreprenøren leveret dokumentation, for så vidt angår kompetencer hos pågældende underleverandører. Imidlertid kan der opstå behov for at se dokumentation for beskæftigede, som en underentreprenør har hyret ind efterfølgende.

FORVENTEDE RESSOURCER:

Kravet forventes isoleret set at kræve:

ressourcer for **bygherren** at håndhæve pga. gennemsyn af anmodet materiale

ressourcer for **entreprenøren** at efterleve, idet entreprenøren skal fremvise egen og underleverandørers dokumentation

I udbudsmaterialets arbejdsbeskrivelser/PSS og på opstartsmødet fremhæver bygherren følgende:

- Entreprenøren skal sikre, at entreprenøren og dennes underentreprenører udelukkende lader arbejde, der kræver uddannelsesbevis eller certifikat eller andet generelt bevis for gennemført uddannelse eller anerkendelsesbrev fra Arbejdstilsynet, udføre af personer der kan fremvise deres relevante certifikat eller uddannelsesbevis eller anerkendelsesbrev.
- På bygherrens forlangende fremviser eller leverer entreprenøren dokumentation for, at beskæftigede hos entreprenøren og dennes underentreprenører besidder certifikat, uddannelsesbevis eller arbejdstilsynets anerkendelsesbrev, før de udfører arbejder, hvor dette kræves.

UNDER HENSYNTAGEN TIL PROPORTIONALITET, KAN FØLGENDE FORESLÅS:

Mindre restriktivt: Bygherren kan vælge at udelade et eller flere af de i klausulen nævnte krav til entreprenøren om på forlangende at kunne levere dokumentation.

Såfremt et eller flere af dokumentationskravene fravælges, slettes det/de pågældende punkter i arbejdsklausulen.

Mere restriktivt: Ingen forslag til mere restriktive dokumentationskrav.

Incitamenter

Ved eksemplarisk håndtering af arbejdsmiljøspørgsmål vil bygherren eller bygherrens arbejdsmiljøkoordinator uddele bonus til entreprenøren, dennes underentreprenører og/eller beskæftigede hos entreprenør eller underentreprenør. *[Bygherren beskriver specifikt hvordan, f.eks. inspireret af vejledningens foreslåede bonusordning].*

Bygherren vil bidrage til, at eventuelle konflikter løses gennem dialog og på lavest mulige konfliktniveau. Målet er at få løst eller reduceret konflikter, bl.a. så nedennævnte økonomiske sanktioner kan afværges, får et mindre omfang og medfører færre negative konsekvenser.

Ved overtrædelse af sikkerhedsmæssige krav formuleret i arbejdsklausulen kan bygherren eller bygherrens arbejdsmiljøkoordinator indstille arbejdet, bortvise beskæftigede hos entreprenøren og/eller eventuelle underentreprenører eller bortvise entreprenøren og/eller eventuelle underentreprenører i kæden. Gentagne overtrædelser af de sikkerhedsmæssige krav i klausulen kan udgøre en misligholdelse, der berettiger bygherren til at ophæve kontrakten.

Derudover kan entreprenøren efter varsel ifalde bod for egne og eventuelle underentreprenører i kædens forseelser. Dagboden udgør xx kr. *[bygherren erstatter xx med aktuelle beløb]* pr. overtrædelse. Såfremt overtrædelsen ikke rettes op inden xx dage *[bygherren erstatter xx med antal dage]* efter, at forholdet påtales af bygherren eller dennes arbejdsmiljøkoordinator, kan dagboden øges til xx kr. pr. *[bygherren erstatter xx med beløb og indsætter interval]*, indtil overtrædelsen er bragt til ophør. Ved gentagne overtrædelse af samme påtalte forhold stiger dagboden til xx kr. *[bygherren erstatter xx med aktuelle beløb]* pr. overtrædelse. Beløbet kan modregnes i entreprenørens vederlag.

Ved manglende eller mangelfulde lovkrævede sikkerhedsforanstaltninger samt hvis anvisninger fra bygherrens arbejdsmiljøkoordinator vedrørende oprydning eller renhold ikke er fulgt, forbeholder bygherren sig ret til efter en varslet frist, at få forholdene udbedret på entreprenørens regning.

FORVENTEDE RESSOURCER:

Kravet forventes isoleret set at kræve:

LOVKRÆVET:

Nej Ja

FORMÅL MED KRAVET:

At motivere entreprenøren og dennes eventuelle underentreprenører samt alle beskæftigede på byggepladsen til at efterleve arbejdsklausulens sikkerhedsmæssige krav.

Bygherren vedtager hvordan og efter hvilke kriterier, bygherren eller bygherrens arbejdsmiljøkoordinator vil uddele bonus til entreprenøren, dennes eventuelle underentreprenører eller beskæftigede på byggepladsen. Dette formidles i klausulen, i kontrakten og på opstartsmøder.

Bygherren formidler i udbudsmaterialets arbejdsbeskrivelser og på opstartsmøder med hvilket formål, en konfliktløsningsmodel ønskes etableret, samt hvordan og hvornår den ønskes fastlagt.

Yderligere er det i kraft af kædeansvaret således, at entreprenøren kan gøres ansvarlig for udgifter og/eller forsinkelser, der påføres bygherren som følge af, at entreprenøren eller dennes underentreprenører i kæden ikke overholder deres sikkerhedsmæssige forpligtigelser anført i arbejdsklausulen.

OPFØLGNING:

På baggrund af den opfølgning bygherrens arbejdsmiljøkoordinator udfører på byggepladsen, kan incitamenterne tages i anvendelse.

DOKUMENTATION:

På baggrund af referater, runderingsskemaer og fremvist dokumentation for krav efterlevelse kan incitamenterne tages i anvendelse.

UNDER HENSYNTAGEN TIL PROPORTIONALITET KAN FØLGENDE ALTERNATIVE KRAV OVERVEJES:

Mindre restriktivt: Ophævelse af kontrakt og/eller andre sanktioner slettes som sanktionsmulighed, såfremt de ikke vurderes proportionelle med opgaven.

Mere restriktivt: Uddeling af bonus kan slettes som incitament, såfremt bygherren ikke ønsker at gøre brug heraf. Imidlertid kan det hæmme samarbejdet, hvis bygherren alene anvender bod, hvilket kan få negative konsekvenser for sikkerhedsarbejdet og sikkerheden på pladsen.

FORSLAG TIL BONUSORDNING:

Bygherren og entreprenøren opretter ved kontraktens indgåelse en pulje af en aftalt størrelse, som gerne begge parter bidrager til. Puljen udbetales som bonus ubeskåret til entreprenøren, efter entreprisen er udført, eller beskåret efter et klart regelsæt. Puljen administreres af arbejdsmiljøkoordinatoren, som gennemfører opfølgning i henhold til tilsyns kontrolplanen. Puljen ”reguleres” i forhold til performance, herunder at krav i arbejdsklausulen overholdes.

Regelsættet kunne være, at et givent krav i arbejdsklausulen udløser et fratræk på xx kroner fra puljen, hvis det ikke er overholdt. Dette kunne kobles med øvrige forhold, der vurderes på sikkerhedsrunderinger, f.eks. så x antal gule markeringer ved runderinger udløser et fratræk på xx kroner fra puljen, samt at røde markeringer udløser et fratræk fra puljen på xx kroner. Desuden kunne man fastsætte, at Arbejdstilsynsbesøg, der udløser påbud eller strakspåbud, giver et fratræk på xx kroner.

Når entreprisen er udført, opgøres puljen og udbetales til entreprenøren. Hvis entreprenøren ikke har haft påtaler eller andet i relation til sikkerhed, som har medført et fratræk, kan entreprenøren ”hæve” hele puljen. Modsat hvis entreprenøren har haft mange påtaler mm., vil puljen være reduceret, og bygherren beholder den del af puljen, som er fratrukket pga. påtaler mm. Opdeling af puljen og opgørelse og udbetaling efter delfærdiggørelse af entreprisen kan også aftales.

Vejledning til bygherre

– Opfølgning på krav efterlevelse

Med henblik på at sikre en systematisk og dækkende opfølgning på, at entreprenøren efterlever de sikkerhedsmæssige krav i arbejdsklausulen, udarbejder bygherren en tilsyns kontrolplan. Tilsyns kontrolplanen kan hensigtsmæssigt udarbejdes i et samarbejde mellem den/de hos bygherren, som har udarbejdet udbudsmaterialet og kontrakten, og den/de der skal gennemføre opfølgning på, at entreprenøren efterlever de sikkerhedsmæssige krav i arbejdsklausulen.

Et eksempel og en skabelon til tilsyns kontrolplan, inspireret af tilsynsplan fra bips, følger på de næste sider. Skabelonen udfyldes, og kontrolplanen beskriver dermed bygherrens konkrete planlagte opfølgningstype og hyppighed og giver plads til løbende rapportering fra opfølgningen.

Opfølgningen på byggepladsen gennemføres typisk af bygherrens arbejdsmiljøkoordinator. Bygherren skal fast-

lægge rammerne for de opgaver, som koordinatoren skal udføre i henhold til bekendtgørelse nr. 117 af 5. februar 2013. Tilsyns kontrolplanen anbefales at indgå i den opgave/ydelsesbeskrivelse, som bygherren udarbejder for arbejdsmiljøkoordineringen. Bygherrens arbejdsmiljøkoordinator skal være kompetent til at træffe beslutninger ofte i tidsmæssigt og økonomisk pressede situationer. For at undgå interessekonflikt mellem fremdrift/økonomi og arbejdsmiljø anbefales det ved større projekter, at arbejdsmiljøkoordinatoropgaven varetages af en person, der ikke har andre opgaver i forbindelse med udførelsen af byggeriet end arbejdsmiljøkoordineringen.

Det understreges ofte af entreprenører, at en synlig bygherre har stor betydning for samarbejdet om sikkerheden i byggefasen. Bygherrens jævnlige tilstedeværelse på byggepladsen f.eks. ved opstartsmøder, giver mulighed for at understrege, at bygherren prioriterer sikkerheden højt.

OPFØLGNING – TILSYNSKONTROLPLAN, EKSEMPEL

Entreprisa:

Entreprenør:

Dato og udgave:

Side:

LØBENR.	REFER- ENCE TIL KON- TRAKT	EMNE	OPFØLGNINGSMETODE			OPFØLGNINGSFREKVENNS	ACCEPTKRITERIUM	DOKUMENTATION	ANSVAR- LIG	OPFØLGNINGSRAPPORT		
			KONTROL -DOKU- MENT	KONTROL PÅ MØDER	KONTROL PÅ BYGGE- PLADS					BEMÆRK- NINGER	DATO INL.	BILAG REF.
1		Arbejdssprog			X (normal arbejds- tid)	Hver anden uge	At sprogkyndige hos entreprenør og dennes UE'er behersker arbejds- sproget på et niveau som krævet	Tilsynsnotat	AMK(B)			
					X (uden for normal arbejds- tid)	En gang pr. måned				At sprogkyndige hos entreprenør og dennes UE'er er tilstede på pladsen At sprogkyndige behersker arbejdsproget på et niveau som krævet	Tilsynsnotat	AMK(B)
2		Arbejds miljøansvarlig			X	På forstkommende koordinerende sikker- hedsrunde	Kopi af kursusbevis for obligatorisk arbejds miljøuddannelse for entrepre- nøren og dennes UE'ers arbejds miljøansvarlige. (Mere end 5 beskæftiget på pladsen)	Kursusbevis	AMK(B)			
					X	På forstkommende koordinerende sikker- hedsrunde				Arbejds miljøansvarlig er udpeget hos entreprenør og UE'er og kan handle på entreprenørens vegne i sikkerhedsnæssige spørgsmål	Referat fra det koordinerende sikkerhedsrunde	AMK(B)
3		Bug af underentreprenør			X	1 uge inden underentreprenørens opstart	At alle krævede oplysninger er anført i entreprenørens orientering om UE	Oplysnings skema	AMK(B)			
					X	Sikrøvevis				At de arbejds miljøansvarlige, som skal være tilstede på pladsen, også er det	Tilsynsnotat	AMK(B)
4		Opstarts mode			X	Hvert opstarts mode	At mødelagte deltagere fra alle entreprenører og kendte UE'er er til stede på mødet	Deltagerliste	*AMK(B)/ bygtere*			
					X	Hvert opstarts mode				At mødelagte deltagere (inkl. sprogkyndige hvor nødvendigt) fra alle entreprenører og UE'er er til stede på mødet	Referat fra det koordinerende sikkerhedsrunde	AMK(B)
5		Koordinerende sikkerhedsrunde			X	Hvert koordinerende sikkerhedsrunde	At alle krævede deltagere fra entreprenør og UE'er er til stede og har deltaget i rundingen	Udfyldt mønsterarbejdsplads- skema	AMK(B)			
					X	Alle rundinger				At referat og rundings skema er opbygget snævert på oplysningerne i skure og centralt på arbejdspladsen overens til relevantt sprog	Tilsynsnotat	AMK(B)
6		Sikkerhedsrundinger			X	Alle rundinger	At referat og rundings skema er opbygget snævert på oplysningerne i skure og centralt på arbejdspladsen overens til relevantt sprog	Tilsynsnotat	AMK(B)			
					X	Sikrøvevis 2 arbejdsdage efter at entrepre- nør har modtaget referat og rundings skema				At entreprenør leverer beskrivelser af, hvordan og hvornår instruktion hos entreprenør og dennes UE'er foregår, herunder hensynstagen til sprog	Beskrivelser om instruktion relateret til PSS	AMK(B)
7		Dokumentation for formidling fra koord. sikkerhedsrunde og sikkerhedsrundinger			X	Sikrøvevis, f.eks. 1 gang pr. måned	At entreprenør fremviser dokumentation for, at entreprenør og UE'er udfører instruktion af de beskæftigede i arbejdets udførelse	Mødereferater, skemaer ellign. der dokumente- rer gennemført instruktion	AMK(B)			
					X	Sikrøvevis, f.eks. 1 gang pr. måned				At der er udarbejdet de lovgivninge APV'er og risikovurderinger for specielle og farlige arbejdsoperationer	Skriftlige arbejdsplads specifikke APV'er og risikovurderinger	AMK(B)
8		Dokumentation for instruktion relateret til PSS			X	Sikrøvevis, f.eks. 1 gang pr. måned	At der er udarbejdet de lovgivninge APV'er og risikovurderinger for specielle og farlige arbejdsoperationer	Oprettet ulykkesstatistik med angivelse af præsteret antal arbejdsulykker og antal reaved- ulykker og arbejdsulykker på pladsen. Egnede foranstaltninger er truet	AMK(B)			
					X	Sikrøvevis, f.eks. ved audits af entrepre- nørens arbejds miljøarbejde				At der er udarbejdet de lovgivninge sikkerheds- moduler samt på ekstradokumentære sikkerheds- moduler ved kritisk opstatede ulykker. Rundbering eller indtreden ulykke	AMK(B)	
9		Dokumentation for instruktion ved arbejdets udførelse			X	Sikrøvevis, f.eks. 1 gang pr. måned	At der er udarbejdet de lovgivninge APV'er og risikovurderinger for specielle og farlige arbejdsoperationer	Mødereferater, skemaer ellign. der dokumente- rer gennemført instruktion	AMK(B)			
					X	Sikrøvevis, f.eks. ved audits af entrepre- nørens arbejds miljøarbejde				At der er udarbejdet de lovgivninge sikkerheds- moduler samt på ekstradokumentære sikkerheds- moduler ved kritisk opstatede ulykker. Rundbering eller indtreden ulykke	AMK(B)	
10		Dokumentation for reaved- ulykker og arbejdsulykker			X	Hver 14. dag på koordinerende sikkerheds- moduler samt på ekstradokumentære sikkerheds- moduler ved kritisk opstatede ulykker. Rundbering eller indtreden ulykke	At der er udarbejdet de lovgivninge APV'er og risikovurderinger for specielle og farlige arbejdsoperationer	Oprettet ulykkesstatistik med angivelse af præsteret antal arbejdsulykker og antal reaved- ulykker og arbejdsulykker på pladsen. Egnede foranstaltninger er truet	AMK(B)			
					X	Sikrøvevis, f.eks. 1 gang pr. måned				At der er udarbejdet de lovgivninge sikkerheds- moduler samt på ekstradokumentære sikkerheds- moduler ved kritisk opstatede ulykker. Rundbering eller indtreden ulykke	AMK(B)	
11		Dokumentation for valgte arbejdsmoder og udstyr			X	Sikrøvevis at APV'er. På de koordinerende sikkerhedsrunde. Alle sikkerhedsrundinger	At der er udarbejdet de lovgivninge APV'er og risikovurderinger for specielle og farlige arbejdsoperationer	Mødereferater, skemaer ellign. der dokumente- rer gennemført instruktion	AMK(B)			
					X	Sikrøvevis på sikkerhedsrundinger				At der er udarbejdet de lovgivninge sikkerheds- moduler samt på ekstradokumentære sikkerheds- moduler ved kritisk opstatede ulykker. Rundbering eller indtreden ulykke	AMK(B)	
12		Dokumentation for eftersyn af redskaber og maskiner der lovgivning skal efterses, leverandør- og arbejdsplads- brugsanvisninger			X	Sikrøvevis på sikkerhedsrundinger	At der er udarbejdet de lovgivninge APV'er og risikovurderinger for specielle og farlige arbejdsoperationer	Mødereferater, skemaer ellign. der dokumente- rer gennemført instruktion	AMK(B)			
					X	Sikrøvevis på sikkerhedsrundinger				At der er udarbejdet de lovgivninge sikkerheds- moduler samt på ekstradokumentære sikkerheds- moduler ved kritisk opstatede ulykker. Rundbering eller indtreden ulykke	AMK(B)	
13		Dokumentation for beviser/ certifikater/Afs anerkendelse af erhvervsnæssige kom- pletter			X	Sikrøvevis på sikkerhedsrundinger	At der er udarbejdet de lovgivninge APV'er og risikovurderinger for specielle og farlige arbejdsoperationer	Mødereferater, skemaer ellign. der dokumente- rer gennemført instruktion	AMK(B)			
					X	Sikrøvevis på sikkerhedsrundinger				At der er udarbejdet de lovgivninge sikkerheds- moduler samt på ekstradokumentære sikkerheds- moduler ved kritisk opstatede ulykker. Rundbering eller indtreden ulykke	AMK(B)	

Skabeloner

Skabeloner for tilsyns kontrolplan og arbejdsklausul kan hentes som Excell- og Word-dokumenter på følgende hjemmeside:

www.byggeproces.dk

Arbejdsklausul

Entreprenøren skal sikre de ansatte, som entreprenøren og eventuelle underentreprenører beskæftiger ved den udbudte opgave, løn (herunder særlige ydelser), arbejdstid og andre arbejdsvilkår, der ikke er mindre gunstige end dem, der gælder for arbejde af samme art i henhold til en kollektiv overenskomst indgået af de inden for det pågældende faglige område mest repræsentative arbejdsmarkedsparter i Danmark, og som gælder på hele det danske område. **[Bygherren erstatter dette afsnit med sin nuværende arbejdsklausul].**

Sikkerhedsmæssige krav

Entreprenøren og dennes underentreprenører skal sikre, at arbejdsmiljølovgivningen overholdes under udførelsen af den udbudte opgave og skal medvirke til, at bygherren kan overholde sine arbejdsmiljømæssige forpligtelser som bygherre. Eventuelle sikkerhedsmæssige vilkår nævnt i voldgiftskendelser eller i gældende kollektiv overenskomst, indgået af de inden for det pågældende faglige område mest repræsentative arbejdsmarkedsparter i Danmark, og som gælder på hele det danske område, skal tilsvarende overholdes.

Alle nedenstående sikkerhedsmæssige krav skal overholdes af såvel den kontraherende entreprenør (i det efterfølgende "Entreprenøren") som alle entreprenørens eventuelle underentreprenører i kæden, og uanset om entreprenør/ underentreprenør har ansatte beskæftiget. Det påhviler entreprenøren at sikre samt på forlangende dokumentere, at entreprenøren og dennes eventuelle underentreprenører i kæden efterlever kravene. Entreprenøren kan gøres ansvarlig for udgifter og/eller forsinkelser, der påføres bygherren som følge af, at entreprenøren eller dennes underentreprenører i kæden ikke overholder de sikkerhedsmæssige forpligtelser anført i arbejdsklausulen.

Bygherren vil for sin part medvirke til, at entreprenørerne kan udføre bygge- og anlægsarbejdet sikkerheds- og sundhedsmæssigt fuldt forsvarligt, og bl.a. gennem sin koordinering medvirke til at optimere samarbejdet. Det er bygherrens intension at skabe et velfungerende samarbejde på tværs af alle aktørerne, idet det er en af forudsætningerne for, at der kan skabes en positiv dialog og synergi omkring opnåelse af et godt arbejdsmiljø.

Der lægges vægt på, at de deltagende entreprenører og underentreprenører besidder samarbejdskompetencer, herunder erfaringer med at indgå i dialog om løsning af sikkerhedsmæssige udfordringer og løsning af eventuelle konflikter på tværs af organisationen.

Arbejdssprog

Arbejdssproget på byggepladsen er xx **[bygherren erstatter xx med det/de aktuelle arbejdssprog].**

For at sikre effektiv reaktion i eventuelle nødsituationer og korrekt forståelse af sikkerhedskommunikation skal entreprenøren og dennes underentreprenører hver især have mindst én sprogkyndig på byggepladsen. Sprogkyndige skal minimum på B2 niveau på CEFR-skalaen kunne videreformidle tekniske og sikkerhedsmæssige termer og kunne tale og læse arbejdssproget samt tale og skrive det/de sprog, som vedkommende (under)entreprenørs beskæftigede på byggepladsen taler og læser.

Entreprenøren skal sikre, at entreprenøren og dennes underentreprenører har deres sprogkyndige tilstede på byggepladsen, så de uden unødige forsinkelser kan bistå sprogligt, når som helst entreprenøren eller underentreprenøren har beskæftigede på pladsen, der ikke behersker arbejdssproget.

[Bygherren skal sikre proportionalitet og kan anvende vejledningen til at gøre kravet mindre eller mere restriktivt].

Arbejdsmiljøansvarlig

For at sikre kommunikation omkring sikkerheden skal entreprenøren og enhver underentreprenør til stadighed have en arbejdsmiljøansvarlig person i virksomheden, som har bemyndigelse til at træffe

beslutninger på sikkerhedsspørgsmål. For at lette en løbende direkte kontakt og dialog om sikkerhedsmæssige forhold på byggepladsen, opfordrer bygherren til, at den arbejdsmiljøansvarlige, også hvor der er beskæftiget under 5 personer på pladsen, er en person, som er fuldtidsbeskæftiget på byggepladsen.

Enhver entreprenør og underentreprenør med 5 eller flere beskæftigede på pladsen i en periode på mindst 14 dage skal som lovkrævet etablere en arbejdsmiljøorganisation på byggepladsen. Arbejdslederen i arbejdsmiljøgruppen skal kunne handle på entreprenørens vegne i sikkerhedsmæssige spørgsmål. Med mindre andet aftales, er det en arbejdsleder fra en arbejdsmiljøgruppe på pladsen, som er entreprenørens arbejdsmiljøansvarlige.

Arbejdsmiljøgruppens medlemmer skal have den obligatoriske arbejdsmiljøuddannelse. Dette dokumenteres ved aflevering af kopi af kursusbevis til bygherrens arbejdsmiljøkoordinator ved førstkomende koordinerende sikkerhedsmøde. Alternativt dokumenteres det på mødet, at tilmelding til den obligatoriske arbejdsmiljøuddannelse har fundet sted.

[Bygherren skal sikre proportionalitet og kan anvende vejledningen til at gøre kravet mindre eller mere restriktivt].

Brug af underentreprenører

Entreprenørens orientering om brug af underentreprenører (herunder enkeltmandsvirksomheder) skal ske skriftligt til bygherren minimum x uge(r) [bygherren erstatter x med den valgte frist] før en underentreprenør ønskes beskæftiget på byggepladsen. Orienteringen skal omfatte følgende data om underentreprenøren: Virksomhedsnavn, CVR-nummer/registreringsnummer i hjemlandet, arbejdets art, forventet arbejdsperiode og forventet antal beskæftigede på byggepladsen samt kontaktdata på underentreprenørens juridiske repræsentant, arbejdsmiljøansvarlige og sprogkyndige.

Tilsvarende entreprenøren skal underentreprenørens kapacitet og kvalifikationer til at løse opgaver omfattet af en underentreprenørkontrakt dokumenteres, når der er tale om opgaver, som i henhold til danske regler fordrer særlig uddannelse eller bestået prøve, før arbejdet må udføres. Dokumentationen kan bl.a. være i form af danske beviser eller arbejdstilsynets anerkendelse af udenlandske erhvervmæssige kvalifikationer.

Bygherren har valgt at gøre brug af den frivillige udelukkelsesgrund vedrørende overtrædelse af miljø, sociale og arbejdsretlige forpligtelser (§137 stk.1 nr. 1 i udbudsloven) og vil dermed afvise en underentreprenør, såfremt bygherren er bekendt med, at denne inden for de seneste 2 år har begået overtrædelser af en vis væsentlighed af arbejdsmiljøloven, og underentreprenøren ikke kan dokumentere at have forebygget tilsvarende overtrædelser.

[Bygherren skal sikre proportionalitet og kan anvende vejledningen til at gøre kravet mindre eller mere restriktivt].

Opstartsmøde

Inden arbejdet på byggepladsen sættes i gang, holder bygherren et opstartsmøde med de entreprenører, bygherren har indgået aftale med om beskæftigelse på byggepladsen. Entreprenøren er ansvarlig for at følgende deltager i opstartsmødet: Entreprenøren eller en repræsentant for denne, entreprenørens arbejdsmiljøansvarlige og medlemmerne af arbejdsmiljøorganisationen på byggepladsen eller repræsentanter for de ansatte, hvor der ikke er lovkrav om arbejdsmiljøorganisation. Entreprenøren er ansvarlig for, at dennes underentreprenører deltager i opstartsmødet med tilsvarende personkreds, samt at ejere fra eventuelle enkeltmandsvirksomheder deltager.

Opstartsmøder holdes løbende og vil foregå på xx [bygherren erstatter xx med aktuelle arbejdsprog]. På møderne vil bygherren og/eller bygherrens arbejdsmiljøkoordinator bl.a. gennemgå alle sikkerhedskrav formuleret i arbejdsklausulen samt redegøre for bygherrens arbejdsmiljøpolitik [bygherren sletter omtalen af arbejdsmiljøpolitik, såfremt en sådan ikke er gældende].

[Bygherren skal sikre proportionalitet og kan anvende vejledningen til at gøre kravet mindre eller mere restriktivt].

Koordinerende sikkerhedsmøder

Entreprenøren er ansvarlig for, at entreprenøren eller en repræsentant for denne samt de på byggepladsen beskæftigede medlemmer af arbejdsmiljøorganisationen og den arbejdsmiljøansvarlige deltager i alle bygherrens koordinerende sikkerhedsmøder, der afholdes minimum hver 14. dag. Entreprenøren er ansvarlig for, at dennes underentreprenører deltager i koordinerende sikkerhedsmøder med tilsvarende personkreds. Fra eventuelle enkeltmandsvirksomheder deltager ejeren. Deltagerne skal, evt. ved deres sprogkyndiges mellemkomst, kunne forstå og ytre sig på møderne. I referaterne fra møderne, der også tilgår bygherren, anføres deltagernes navne og de firmaer, de er beskæftiget hos.

Bygherren kan i løbet af byggefasen aftale alternative modeller for møderne inden for lovgivningens rammer, f.eks. hvis kredsene af mødedeltagere skønnes at blive for store.

Entreprenøren er ansvarlig for, at entreprenøren og dennes underentreprenører formidler referater fra koordinerende sikkerhedsmøder til egne beskæftigede på byggepladsen. Formidlingen skal til alle beskæftigede ske på et sprog, som de(n) beskæftigede kan forstå.

[Bygherren skal sikre proportionalitet og kan anvende vejledningen til at gøre kravet mere restriktivt].

Sikkerhedsrundering

Bygherrens arbejdsmiljøkoordinator vil gennemføre sikkerhedsrunderinger hver x. uge [bygherren indsætter den valgte frekvens, minimum hver 14. dag]. Entreprenøren skal deltage i alle sikkerhedsrunderinger og er ansvarlig for, at dennes underentreprenører på skift deltager i sikkerhedsrunderingerne. Sikkerhedsrunderingerne forventes gennemført efter mønsterarbejdsplads-metoden. Entreprenøren skal påregne at deltage i alle runderinger med sin arbejdsmiljøansvarlige og én arbejdsmiljørepræsentant beskæftiget på byggepladsen. Hver enkelt underentreprenør, uanset placering i kæden, skal påregne deltagelse i sikkerhedsrundering x gange hver x måned [bygherren erstatter x med den valgte frekvens] med én arbejdsmiljørepræsentant beskæftiget på pladsen. Hvor der ikke er lovkrav om arbejdsmiljørepræsentant, deltager i stedet en anden repræsentant for medarbejderne. Hvor der er tale om enkeltmandsvirksomheder, deltager ejeren af enkeltmandsvirksomheden.

De konkrete deltagere, runderingsområde og eventuelt tema aftales på det forudgående koordinerende sikkerhedsmøde og under hensynstagen til at opnå optimal læring for de deltagende. Deltagernes navne og de firmaer, de er beskæftiget hos, registreres på runderingsskemaet, som tilgår bygherren efter runderingen. Entreprenøren er ansvarlig for, at entreprenøren og dennes underentreprenører formidler resultater og beslutninger fra sikkerhedsrunderinger til egne beskæftigede på byggepladsen. Formidlingen skal til alle beskæftigede ske på et sprog, som de(n) beskæftigede kan forstå.

[Bygherren skal sikre proportionalitet og kan anvende vejledningen til at gøre kravet mere restriktivt].

Yderligere dokumentation

Som uddybet og præciseret i udbudsmaterialets arbejdsbeskrivelser/plan for sikkerhed og sundhed skal entreprenøren på bygherrens forlangende kunne dokumentere, at entreprenøren og dennes underentreprenører sørger for:

- Formidling af referater fra koordinerende sikkerhedsmøder og resultater fra sikkerhedsrunderinger til egne beskæftigede på byggepladsen;
- Instruktion af egne beskæftigede på byggepladsen i forhold til indholdet i Plan for Sikkerhed og Sundhed (PSS) og efterlevelse af aftaler vedrørende fællesområder;
- Instruktion af egne beskæftigede på byggepladsen i arbejdets udførelse samt skriftlige arbejdspladsspecifikke APVer og skriftlige risikovurderinger;

Ovennævnte formidling og instruktion skal foregå, så beskæftigede uanset sproglige kompetencer kan læse/forstå budskaberne.

- Registrering og analyse af nærved-ulykker og eventuelle arbejdsulykker samt tiltag der hindrer gentagelse;
- Valg af arbejdsmetoder og udstyr, der bedst muligt reducerer ulykkesrisici og begrænser belastningen af de beskæftigede på byggepladsen – herunder den manuelle belastning;
- Eftersyn af redskaber og maskiner samt sikkerhedsdatablade og arbejdspladsbrugsanvisninger.
- Sikring af beviser/certifikater/arbejdstilsynets anerkendelse af erhvervsmæssige kompetencer for egne beskæftigede på byggepladsen;

[Bygherren skal sikre proportionalitet og kan gøre kravet mindre restriktivt ved at afstå fra at kunne rekvirere dokumentation for ét eller flere af punkterne. Punktet/punkterne slettes i så fald]

Incitament

Ved eksemplarisk håndtering af arbejdsmiljøspørgsmål vil bygherren eller bygherrens arbejdsmiljøkoordinator uddele bonus til entreprenøren, dennes underentreprenører og/eller beskæftigede hos entreprenør eller underentreprenør. [Bygherren beskriver specifikt hvordan, f.eks. inspireret af vejledningens foreslåede bonusordning].

Bygherren vil bidrage til, at eventuelle konflikter løses gennem dialog og på lavest mulige konfliktniveau. Målet er at få løst eller reduceret konflikter, bl.a. så nedennævnte økonomiske sanktioner kan afværges, få et mindre omfang og medfører færre negative konsekvenser.

Ved overtrædelse af sikkerhedsmæssige krav formuleret i arbejdsklausulen kan bygherren eller bygherrens arbejdsmiljøkoordinator indstille arbejdet, bortvise beskæftigede hos entreprenøren og/eller eventuelle underentreprenører, eller bortvise entreprenøren og/eller eventuelle underentreprenører i kæden. Gentagne overtrædelser af de sikkerhedsmæssige krav i klausulen kan udgøre en misligholdelse, der berettiger bygherren til at ophæve kontrakten.

Derudover kan entreprenøren efter varsel ifalde bod for egne og eventuelle underentreprenører i kædens forseelser. Dagboden udgør xx kr. [bygherren erstatter xx med aktuelle beløb] pr. overtrædelse. Såfremt overtrædelsen ikke rettes op inden xx dage [bygherren erstatter xx med antal dage] efter, at forholdet påtales af bygherren eller dennes arbejdsmiljøkoordinator, kan dagboden øges til xx kr. pr. xx [bygherren erstatter xx med beløb og indsætter interval], indtil overtrædelsen er bragt til ophør. Ved gentagne overtrædelse af samme påtalte forhold stiger dagboden til xx kr. [bygherren erstatter xx med aktuelle beløb] pr. overtrædelse. Beløbet kan modregnes i entreprenørens vederlag.

Ved manglende eller mangelfulde lovkrævede sikkerhedsforanstaltninger, samt hvis anvisninger fra bygherrens arbejdsmiljøkoordinator vedrørende oprydning eller renhold ikke er fulgt, forbeholder bygherren sig ret til, efter en varslet frist, at få forholdene udbedret på entreprenørens regning.

SKABELONER – TILSYNSKONTROLPLAN

Entreprise:

Entreprenør:

Dato og udgave:

Side:

LØBENR.	REFERENCE TIL KONTRAKT	EMNE	OPFØLGNINGSMETODE			OPFØLGNINGSFREKVENNS	ACCEPTKRITERIUM	DOKUMENTATION	ANSVARLIG	OPFØLGNINGSRAPPORT		
			KONTROL - DOKUMENT	KONTROL PÅ MØDER	KONTROL PÅ BYGGEPLADS					BEMÆRKNINGER	DATO INL.	BILAG REF.
1		Arbejdsprog										
2		Arbejdsmiljøansvarlig										
3		Bug af underentreprenør										
4		Opstartsmøde										
5		Koordinerende sikkerhedsmøde										
6		Sikkerhedsunderinger										
7		Dokumentation for formidling fra koordin. sikkerhedsmøde og sikkerhedsunderinger										
8		Dokumentation for instruktion relateret til PSS										
9		Dokumentation for instruktion ved arbejdets udførelse										
10		Dokumentation for nærværdulykker og arbejdsulykker										
11		Dokumentation for valgte arbejdsmetoder og udstyr										
12		Dokumentation for eftersyn af redskaber og maskiner der lovpligtigt skal efterses leverandør- og arbejdspladsbrugsansvarlinger										
13		Dokumentation for beviser/certifikater/ATs anerkendelse af erhvervsrelevante kompetencer										

Henvisninger til relevant lovgivning

Arbejdstilsynets bekendtgørelse nr. 1793 af 18. december 2015 om arbejde med stoffer og materialer (kemiske agenser).

Arbejdstilsynets bekendtgørelse nr. 559 af 17. januar 2014 om arbejdets udførelse med senere ændringer af nr. 1523 af 15. december 2010, nr. 513 af 17. maj 2011, nr. 447 af 24. april 2013 og nr. 627 af 4. maj 2015.

Arbejdstilsynets bekendtgørelse nr. 117 af 5. februar 2013 om bygherrens pligter

Arbejdstilsynets bekendtgørelse nr. 1088 af 28. november 2011 om arbejdsmiljøfaglige uddannelser med senere ændringer af nr. 406 og nr. 455.

Arbejdstilsynets bekendtgørelse nr. 1516 af 16. december 2010 med senere ændringer ved bekendtgørelse nr. 115 af 5. februar 2013 og bekendtgørelse nr. 1805 af 18. december 2015.

Arbejdstilsynets bekendtgørelse nr. 1181 af 15. oktober 2010 om samarbejde om sikkerhed og sundhed med senere ændringer ved bekendtgørelse nr. 116 af 5. februar 2013, nr. 444 af 24. april 2013 og nr. 1561 af 10. december 2015.

Arbejdstilsynets bekendtgørelse nr. 151 af 25. februar 2016 om anerkendelse af erhvervsmæssige kvalifikationer erhvervet i udlandet.

At-vejledning D1.1-3. Arbejdspladsvurdering (APV). Juli 2009 - opdateret april 2016. Arbejdstilsynet.

At-vejledning 1.7.1. Oplæring, instruktion og tilsyn med arbejdet. Januar 2015. Arbejdstilsynet.

At-vejledning C.0.12. Leverandørbrugsanvisning (sikkerhedsdatablad) og teknisk datablad for stoffer og materialer. Maj 2003. Arbejdstilsynet.

Beskæftigelsesministeriets lovbekendtgørelse nr. 1072 af 7. september 2010, lov om arbejdsmiljø, med senere ændringer.

Beskæftigelsesministeriets lovbekendtgørelse nr. 342 af 03.04.2014 Udstationeringsloven.

Erhvervs- og Vækstministeriet. Lov nr. 1564 af 15.12.2015. Udbudslov.

Erhvervs- og Vækstministeriet. Bekendtgørelse af lov, LBK nr. 1410 af 07.12.2007 om indhentning af tilbud på visse offentlige og offentligt støttede kontrakter (Tilbudsloven).

Om værktøjet

Værktøjet er udarbejdet af et projektteam hos COWI A/S under juridisk bistand fra Grith Skovgaard Ølykke, CBS. Projektteamet er ledet af Marchen Vinding Petersen og består derudover af Susse Laustsen, Henrik Bonnesen, Christa Krell-Jørgensen, Lone Jensen, Lars Vedsmann (fra 1. oktober 2014), Henrik Dahl (frem til 1. november 2014) og Morten Isaksen (frem til 1. november 2014).

En række repræsentanter fra offentlige bygherreinstitutioner og entreprenørvirksomheder har deltaget i interviews og spørgeskemaundersøgelse og har derigennem bidraget positivt til udviklingen af værktøjet.

Projektteamet har undervejs haft støtte i en følgegruppe bestående af:

- Jens Arnholtz, Københavns Universitet, Faos
- Rasmus Gunnarson, BAT-Kartellet frem til årsskiftet 2015-16, derpå afløst af Søren Schytte, BAT-Kartellet
- Ann Mills Karlslund, Dansk Byggeri
- Palle Larsen, 3F
- Preben Meier Pedersen, Kommunernes Landsforening
- Katrine Stokholm, Danske Regioner frem til årsskiftet 2015-16
- Hanne Ullum, Bygherreforeningen

Projektet har modtaget økonomisk støtte fra Arbejdsmiljøforskningsfonden (projektnummer 39-2013-09).

Brugen af den skitserede arbejdsklausul og vejledningen er vederlagsfri. Materialet og oplysningerne er ikke udarbejdet af autoritative myndigheder, og den vejledningsmæssige værdi kan påvirkes af regelændringer og ny praksis. COWI har den 20.04.2016 kontaktet Arbejdstilsynet vedr. planlagte ændringer i lovgivningen inden for de vigtigste bekendtgørelser anvendt i vejledningen. Arbejdstilsynet har ingen planer om ændringer i regelsættet inden for den nærmeste fremtid. COWI har ikke den ressourcemæssige kapacitet til en løbende opdatering i henhold til regelændringer m.v. COWI fraskriver sig generelt ethvert muligt ansvar for fejl, udeladelser og mangelfulde opdateringer, der måtte være i informationer i arbejdsklausulen og/eller vejledningen og fraskriver sig ethvert muligt ansvar for tab, skader eller ulempe, der skyldes brug af arbejdsklausulen og vejledningen, herunder datatab og retsfortabelser.

Fotos:

Freemages/Easy37, Valiki, Mattox, LotusHead, Robotnok, Steve Syvinski
Shutterstock, COWI.

